

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN FLORASINDA ACIÇİÇƏK (*GENTIANA L.*) CİNSİNİN SİSTEMATİKASI VƏ BİOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 2417.01 – Botanika

Elm sahəsi: Biologiya

İddiaçı: **Aygün Novruz qızı Zeynalova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi AR ETN Botanika İnstitutunun Herbari şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Pərvanə Xosrov qızı Qaraxani**

Rəsmi opponentlər: **AMEA-nın müxbir üzvü, biologiya elmləri
doktoru, professor, əməkdar elm xadimi
Vaqif Seyfəddin oğlu Novruzov**

**Biologiya elmləri doktoru, professor
Daşqın Şahbaz oğlu Qənbərov**

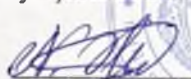
**Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sitarə Cəlal qızı Mustafayeva**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AR Elm və Təhsil Nazirliyi Botanika İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.26 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

biologiya elmləri doktoru, professor
Səyyarə Cəmişid qızı İbadullayeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nuri Vaqif qızı Mövsüмова

Elmi seminarın sədri:

biologiya elmləri doktoru, dosent
Naibə Pirverdi qızı Mehdiyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə bitki genofondunun əhəmiyyətli dərəcədə tükənməsi təbii ekosistemlərin normal fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır, təkamülün potensial imkanlarını azaldır və insanları onların faydalı keyfiyyətlərindən istifadə etməkdən məhrum edir. Son illər meşə torpaqlarının intensiv mənimsənilməsi, çəmənliklərin şumlanması, otlaq və biçənək sahələrinin artması və s. bu kimi antropogen amillər digər növlər kimi *Gentiana* cinsinə daxil olan növlərin də populyasiyalarının azalmasının reallığını və bir çox növlərin itmək təhlükəsində olduğunu sübut edir¹.

Bitkilərin morfoloji əlamətlərinin müasir metodlarla tədqiq edilməsi onların filogenetik sistemlərinin yaradılması, fundamental florogenetik konsepsiyasının, taksonomik təsnifatların hazırlanması üçün əsas məlumat mənbəyi hesab edilir. Bu baxımdan ali bitkilərin, onların fəsilələrinin, tribalarının və cinslərinin sistematik tədqiqi qiymətli floristik məlumat bazasıdır. Çiçəkli bitkilərin xüsusi əhəmiyyətə malik olan ali bitki qruplarından biri də Acıçiçəkkimilər (*Gentianaceae* Juss.) fəsiləsi və onun müxtəlif cinsləridir². Tərkibinə həm dekorativ, həm də dərman əhəmiyyətli növlər daxil olan acıçiçəklərin mühafizəsinin, habelə onlardan səmərəli istifadə edilməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış forma və metodlarının işlənilməsi üçün növlərin fundamental kompleks bioekoloji tədqiqatlarının (yayılması, növdaxili dəyişkənlik, populyasiya biologiyası və təbii populyasiyaların davamlılığı) aparılması vacibdir.

Acıçiçəkkimilər gözəl dekorativ xüsusiyyətlərinə malik olduqları üçün bəzək bitkiləri kimi istifadə olunur. Bəzi növlərini alpinariyalarda və süni su anbarlarının sahillərində qrup halında əkirlər. Həyatı formalarının müxtəlifliyi, növlərin tolerantlığının geniş diapazonu, digərlərinin yaşayış şəraitinə uyğunlaşması fəsilənin sistematikasını çətinləşdirir.

¹ Solomon, J. Red list of the endemic plants of the Caucasus: Armenia, Azerbaijan, Georgia, Iran, Russia and Turkey / J.Solomon, T.Shulkina & G.E.Schatz // Missouri Botanical Garden Press, – 2014, – 353 p.

² Ma, Y.-Ch. *Gentianopsis* - a new genus of Chinese *Gentianaceae* I Y.-Ch. Ma // Acta Phytotax. Sinica. - 1951. - Vol. 1. - № 1, - p. 7-19

Qafqazda bitən Acıçiçəkkimilərin bioloji və ekoloji xüsusiyyətləri haqqında ədəbiyyatda məlumatlar natamamdır, dəqiq məlumatlara çox az rast gəlinir. Təbii landşaftların müstəsna müxtəlifliyi ilə səciyələnən Azərbaycanın ərazisi Qafqazın digər regionlarından fərqli olduğu üçün *Gentianaceae* fəsiləsinin növlərinin öyrənilməsində nümunə sahəsi hesab oluna bilər. Coğrafi mövqeyi, əhəngdaşı süxurlarının mürəkkəb geoloji quruluşu və çox yayılması Azərbaycanda endemizmin inkişafına və biomüxtəlifliyin yaranmasına şərait yaradır.

Aparığımız tədqiqat Azərbaycan florasında yayılmış Acıçiçək (*Gentiana* L.) cinsi növlərinin sistematik və bioekoloji təhlilinə həsr edilmişdir. Cinsin sistematik tədqiqi təxminən 60 il bundan əvvəl “Azərbaycan florası”³ əsərində aparılmış, 2016-cı ildə A.Əsgərovun Azərbaycanın bitki aləmi kitabında taksonomik siyahısı verilmişdir.⁴ Acıçiçək növlərinin statusu mübahisəli olaraq qaldığından onların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Təbii şəraitdə növlərin populyasiyalarının müasir vəziyyətinin öyrənilməsi, onların bitki örtüyündə rolunun aydınlaşdırılması da tədqiqatın əsas məsələlərindən olmuşdur.⁵ 2016-2021-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif botaniki-coğrafi rayonlarına edilən ekspedisiyalar və tənəzzöhlər zamanı yığılan herbari materiallarının və AR ETN Botanika İnstitutunun herbari fondunda saxlanılan herbari nüsxələrinin tənqidi təftişinin nəticələri uzun illərdir ki, cinsin Azərbaycanda yayılan növlərinin sistematika, taksonomiya və bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilmədiyini göstərir, onların statuslarının dəqiqləşdirilməsinin çətinliyi tədqiqatın aparılmasını aktual edir.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqat obyektinə Azərbaycan florasında yayılan Acıçiçək cinsinin sistematikasının öyrənilməsidir. Predmetinə Acıçiçək cinsinin klassik və müasir metodlarla tədqiqidir.

³ Софиева, Р.М. Флора Азербайджана / Р.М.Софиева – Баку, – Т.7, –1957, – с. 85-101

⁴ Əsgərov, A.M. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər-*Embryophyta*) / A.M.Əsgərov, – Bakı: TEAS Press, –2016. – 312 s.

⁵ İbadullayeva, S.J., Huseynova, I.M. An Overview of the Plant Diversity of Azerbaijan // – Switzerland: Biodiversity, Conservation and Sustainability in Asia, - 2021. - p.431-478

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatımızın əsas məqsədi Azərbaycan florasında yayılan *Gentiana* cinsinin sistematik tərkibinin, onların taksonomiya və nomenklaturasının, bir çox mübahisəli növlərin, çətin təyin edilən vegetativ və generativ orqanlarının morfoloji-diaqnostik əlamətlərinin öyrənilməsi, növlərin coğrafi yayılma qanunauyğunluqlarının tədqiqidir.

Bu məqsədlə qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Azərbaycanda yayılan *Gentiana* cinsinin növ tərkibinin dəqiqləşdirilməsi, konspektinin hazırlanması;
- Cinsin yeni təyinedici açarının tərtib edilməsi;
- Cinsin sistematikasında morfoloji-diaqnostik əlamətlərin əhəmiyyətinin müəyyənəşdirilməsi;
- *Gentiana* cinsinə aid növlərin sistematik təhlili, bioekoloji xüsusiyyətlərinin (həyati formalarının, yüksəklikdən asılı olaraq yayılma qanunauyğunluqlarının) araşdırılması;
- Acıçiçək cinsinə daxil olan növlərin botaniki-coğrafi təhlili;
- Cinsin növlərinin xoroloji analizinin aparılması;
- Acıçiçək növlərinin təsərrüfat əhəmiyyətinin və qorunma tədbirlərinin müəyyənəşdirilməsi.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində müqayisəli-morfoloji, molekulyar-filogenetik, biomorfoloji, biocoğrafi, bioekoloji və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Azərbaycan florasında yayılan Acıçiçək cinsi növlərinin taksonomik tərkibi müəyyən dəyişikliklərlə xarakterizə olunur.
- Cinsə aid olan növlərin taksonomik tərkibinin müəyyən olunmasında, klassik metodlarla yanaşı, molekulyar metodlardan da istifadə zəruridir.
- Dərman əhəmiyyətli növlərin axtarılması biomüxtəlifliyin qorunmasının vacib hissəsidir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Apardığımız tədqiqatların nəticəsi olaraq aşağıdakı elmi yeniliklər müəyyən edilmişdir:

Azərbaycan florasında yayılmış Acıçiçək növlərinin tənqidi təftişi aparılmış, taksonomik tərkibi müəyyənəşdirilmişdir. *Gentiana* L. cinsi növlərinin taksonomiya və nomenklaturası öyrənilmiş, Azər-

baycan florasında göstərilmiş 14 növün 1-i yarım-növ səviyyəsinə endirilmiş və 3-ü sinonimə keçirilmiş 9 növ və bir yarım-növdən ibarət yeni taksonomik sistem tərtib edilmişdir. Azərbaycan florasında yayılan *Gentiana* cinsinə daxil olan növlərin yeni təyinedici açar tərtib edilmişdir. İlk dəfə olaraq Azərbaycan florasında *G.septemfida* (Abşeron), *G. asclepiadea* (KQ şimalı Gəncə və Gədəbəy rayonları) növlərinin yeni yayılma arealları göstərilmişdir. Acıçiçək cinsi növlərinin yüksəklikdən asılı olaraq yayılma qanunauyğunluqları müəyyən edilmiş və GPS koordinatları əsasında xəritə sxemi tərtib edilmişdir. Müxtəlif coğrafi areallara malik *Gentiana* növlərinin xoroloji analizi aparılmış, 5 coğrafi element müəyyən edilmişdir.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycanda yayılmış *Gentiana* cinsinə daxil olan növlərin tənqidi təftişi aparılmış, növlərin filogenetik əlaqələri araşdırılmışdır. Həmçinin dekorativ (*G.lagodechiana*, *G.septemfida*, *G.crusiata*), dərman (*G.septemfida*, *G.crusiata*, *G. asclepeidae*, *G.gelida*, *G.verna*, *G.lagodechiana*) və qida əhəmiyyətli növlər müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işində öz əksini tapmış cinsin sistematikasına, bioekologiyasına, coğrafiyasına və s. aid materiallar “Azərbaycan florası”nın və “Azərbaycan bitkilərinin təyinedicisi”nin tərtib edilməsində istifadə oluna bilər.

İşin aprobeasiya və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas nəticələri akademik Həsən Əliyevin 110 illik yubileyinə həsr olunmuş “Ekologiya: Təbiət və Cəmiyyət Problemləri” mövzusunda III Beynəlxalq elmi konfransda (Bakı, 2017); “Müasir Təbiət və İqtisad elmlərinin aktual problemləri” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq elmi konfransda (Gəncə, 2018); Gənc Alim və Tələbələrin Konfransı: Qlobal çağırışları həll etmək üçün Biologiya və kənd təsərrüfatında innovasiyalar Bakı, 2018); Akademik A.A. Qrossheymin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir Botanikada İnnovasiya və Ənənələr” mövzusunda elmi konfransda (Bakı, 2019); AGBİOL Proceedings of III International Agricultural, Biological & Life science conference (Edirne, Turkey: 15-17 december 2021), AR ETN Botanika İnstitutunun Elmi seminarında (2023) müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin mövzusu və məzmununa aid 5 məqalə, 5 tezis (3 məqalə və 4 tezis Azərbaycanda, 2 məqalə və 1 tezis beynəlxalq bazalarda (Web of Science) referatlaşdırılan və indeksləşdirilən jur-

nallarda) çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyinin Botanika İnstitutunun Herbari şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi. Dissertasiya işi giriş, 6 fəsil, nəticədən ibarət olub, 147 səhifəni əhatə edir. Dissertasiya işi ümumilikdə iki yüz səkkiz min işarədən ibarətdir. Ədəbiyyat siyahısı 212 adda olub, onlardan 41 azərbaycan, 86 rus və 85 xarici mənbələrdir. Dissertasiya işi 9 cədvəl, 1 xəritə-sxem və şəkillərlə zənginləşdirilmişdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

I FƏSİL. ƏDƏBİYYAT İCMALI

Dünyada və respublikamız daxilində *Gentiana* cinsinin öyrənilməsi istiqamətində aparılmış tədqiqat işləri araşdırılmış, müqayisəli təhlil edilmiş və alınmış nəticələr dissertasiyada bu bölmədə geniş şərh edilmişdir.

II FƏSİL. TƏDQIQATIN MATERİALİ VƏ METODİKASI

Gentiana L. cinsinin öyrənilməsi məqsədi ilə aparılan tədqiqatlar 2016-2021-ci illər ərzində ETN Botanika İnstitutunun Herbari şöbəsində müasir və klassik metodlardan istifadə edilərək yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat materialı olaraq *Gentiana* cinsinə aid Azərbaycan ərazisindən müxtəlif ekoloji şəraitdə toplanmış (150-dən çox) herbari nüsxələrindən, Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyinin Botanika İnstitutunun (BAK), Bakı Dövlət Universitetinin Biologiya fakültəsinin, Rusiya EA V.L.Komarov adına Botanika İnstitutunun (LE), Gürcüstan EA N.N.Kesxoveli adına Botanika İnstitutunun (TBI) herbari fondlarında saxlanılan çoxsaylı herbari nüsxələrindən, həmçinin dünyanın müxtəlif herbari fondlarında [GBIF] saxlanılan çoxsaylı herbari nüsxələrindən və tədqiqat işinə aid ədəbiyyat materiallarından istifadə edilmişdir.

Stasionar tədqiqatlar isə fərqli marşrutlar üzrə Azərbaycanın müxtəlif botaniki-coğrafi rayonlarında arandan yüksək dağ qurşağına və alpa qədər bütün sahələrdə aparılmışdır. Tədqiqatlar *Gentiana* cinsinə aid növlərin tarixini əhatə edən ədəbiyyat materiallarının

araşdırılması ilə yanaşı, müqayisəli-morfoloji, coğrafi, areoloji, ekoloji metodlar əsasında aparılmışdır.

Molekulyar tədqiqatlar aparmaq üçün toplanılan bitki nümunələrinin “Dneasy Plant Mini Kit” dəstinin köməyi ilə qurulmuş cavan yarpaqlarından DNT ekstraksiya edilmişdir. Növlərin identifikasiyasını dəqiqləşdirmək üçün ITS1 və ITS4 ardıcılıq sahələrinə və Amerika GenBank məlumat bazasına istinad olunmuşdur. Cinsin filogenetik ağacı isə ML metodundan istifadə olunaraq qurulmuşdur.

Morfoloji-sistematik tədqiqatlar K.Linney, M.Bieberştein, C.A.Meyer, O.Dekandol, F.Ledebur, E.Buasye, İ.F.Şmalhauzen, A.A.Qrossheyim, Y.-Ch Ma, R.M.Sofiyevanın tədqiqatları əsasında, eyni zamanda müxtəlif illərdə toplanmış herbari nüsxələrinin tənqidi təftişi nəticəsində növlərin taksonomiyası və nomenklaturası dəqiqləşdirilmiş, bitkilərin morfoloji quruluşu MBJ-3 binokulyar lupasından istifadə etməklə öyrənilmişdir.

Növlərin biomorfoloji tədqiqatları İ.G.Serebryakova⁶, həyati formaların təsnifatı K.Raunkier sistemi⁷ əsasında yerinə yetirilmişdir.

Cinsə aid olan növlərin əksəriyyətinin subalp və alp qurşağında yayıldığı üçün bu qurşaqlarda yerləşən növlərin taksonomik tərkibinin müəyyən edilməsində Serensen-Çekonovski oxşarlıq əmsalından istifadə olunmuşdur.

$$I_s = 2a / ((a+b)+(a+c))$$

a- ümumi növlərin sayı, b- birinci dağ qurşağında olan növlərin sayı, c- digər dağ qurşağında olan növlərin sayı.

Nomenklatura məsələlərinin dəqiqləşdirilməsində yosun, göbələk və bitkilər üçün Beynəlxalq Nomenklatura Kodeksi əsas götürülmüş, taksonların elmi adı və sinonimlərinin dəqiqləşdirilməsində müxtəlif veb bazalardan istifadə olunmuşdur.⁸

⁶ Серебряков, И.Г. Жизненные формы высших растений и их изучение / И.Г.Серебряков // Полевая геоботаника, – М.-Л., изд-во "Наука", – Т.1, – 1964,– с. 5-31.

⁷ Ellenberg, H.A key to Raunkiaer plant life forms with revised subdivisions / H.A.Ellenberg. – D.Mueller-Dombois, – 1968, – p. 56-73.

⁸ [Elektron resurs] URL: <http://www.worldfloraonline.org>

Növlərin bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi F.Babayev⁹, ekologiyası M.B.Fardayeva¹⁰, növlərin coğrafi təhlili N.N.Porteniya¹¹ görə tədqiq edilmiş, coğrafi elementlər müəyyənləşdirilmişdir.

III FƏSİL. *GENTIANA* L. CİNSİNİN TAKSONOMİYASINDA DİAQNOSTİK ƏLAMƏTLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

3.1. Növlərin morfoloji-diaqnostik əlamətləri. Acıçiçək (*Gentiana* L.) cinsi növlərinin diaqnostik əlamətlərinin müəyyən etməkdə tədqiqatımızın əsas məsələlərdən biri hesab edilir. Morfoloji diaqnostik əlamətlərin cins və növlərin sistematikasındakı böyük rolu vardır. *Gentiana* cinsi gözlə görünən morfoloji əlamətlərə malikdir ki, bu da diaqnostik nişanələrin müəyyən edilməsi baxımından çox lazımlıdır. Diaqnostik xüsusiyyətlər növlərin fərqli xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, fəsilə və cins daxilində müxtəlif rənglərin (cins, yarım cins, növ, yarım növ və s.) fərqlənməsində bu cür əlamətlərə çox əsaslanılır. Acıçiçəklər dekorativ bitkilərdir. Dekorativ bitkilər kimi morfoloji əlamətlərin həm canlı, həm herbari halında görünməsi əsas amillərdəndir.

Cinsin diaqnostik əlamətlərinin təyinatında vegetativ və generativ orqanlar eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Təbiətdə olan canlı bitkilərin, həm də bu bitkilərdən hazırlanmış herbari materialları üzərində apardığımız araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmiş bir sıra diaqnostik əlamətlər taksonların təyinatında əsas hesab edilir. Qurudulmuş herbari materiallarının təyinatı çətinlik törətdiyi üçün, növlərin təbiətdə identifikasiyasının daha vacib olduğu məqsədə uyğun hesab edilir. *Gentiana* cinsinin əsas diaqnostik əlamətləri çiçəyin quruluşu, yarpaqların forması hesab edilir.

Gentiana cinsinin əsas əlamətləri həm yarım cins, həm seksiya, həm də növlərarası taksonomik əlamətləri kimi müəyyən olunmuşdur. Bu əlamətlər çiçəyin quruluşu, tacın quruluşu, ağızciqlərin forması, ləçəklər arasındakı qırıqlar və s. hesab edilir.

⁹ Babayev, F. Ə. Bitki coğrafiyası / F.Ə.Babayev – Bakı: BDU, – 2004. - 291 s.

¹⁰ Фардеева, М.Б. Экология растений и методы фитоиндикации / М.Б.Фардеева. – Казань, – 2018, –150 с.

¹¹ Портениер, Н.Н. Флора и ботаническая география Северного Кавказа / Н.Н.Портениер. – Москва, – 2012, – 293 с.

Yarımcins üçün əsas hesab edilən əlamətlər kasacığın, ləçəklərin quruluşudur. Cinsə xas olan və dəyişməyən əlamətlər bunlardır: Çiçəkləri dörd, bəzən beşüzvlü, çox az hallarda altı, səkkizüzvlü olurlar; tac boruşəkili, sünbülvari, zəngvari, sancaqşəkili, çılpaq və ya daxildən saçaqlı, hissələri arasında qatlı və ya qatsızdır. Erkəkcik tac borucuğu ilə sonlanır. Qutucuq ikiqatlı, biryuvalı, çox toxumludur. Cinsə xas olan əlamətlər ayrı-ayrı növlərdə özünəməxsusdur¹².

Vegetativ orqanlar:

Kök – Acıçiçəklərin kökləri kökümsovlardan ibarətdir. Kökümsovlar müxtəlif növlərdə müxtəlif quruluşludur:

Kökümsovları yoğun qısaldılmışdır – *G.asclepiadea*; kökümsovları yoğun simşəkili köklüdür – *G.septemfida*, *G.gelida*; kökümsovu yoğundur, köhnə yarpaqların lifləri ilə bürünmüş qınlıdır – *G.cruciata*; kökümsovu nazik, sürünən, budaqlanandır – *G.pyrenaica*, *G.verna*, *G.verna* subsp.*pontica*.

Gövdə – *Gentiana* cinsinin sistematikasında gövdənin quruluşu, forması və budaqlanmasının əhəmiyyəti vardır. Cinsin bəzi növləri hündür, sadə, düz dayanan – *G.asclepiadea*; bəzi növləri çoxsaylı, yuxarıya qalxan, sadə, sıx yarpaqlı – *G.septemfida*, *G.gelida*; digər növləri çoxsaylı, sıx yarpaqlı, tək çiçəkli, sadə, düz qalxan, yoğunlaşmış – *G.cruciata*; başqa növlər çoxsaylı, əsasından boş budaqlanan, bir çiçəkli – *G.aquatica*; həmçinin çox qısa, dikduran, dördtilli, iri çiçəkli – *G.verna* subsp.*pontica*; nazik, sadə, budaqlanan – *G.nivalis*; nazik, düz və ya əyilmiş, sadə, bəzən zəif budaqlanan – *G.pyrenaica*; alçaq, dörd tilli, meyvə zamanı uzanmış – *G.verna* kimi fərqli gövdəyə malikdir.

Yarpaq – Acıçiçəklərin yarpaqları qarşılıqlı düzülmüşdür, lakin növbəli və topaşəkili düzülüşlü növləri də vardır. İlk dəfə olaraq acıçiçəklərin topa şəkildə yarpaqlara malik olmasını N.İ.Kuznetsov öyrənmişdir. Acıçiçəklərin yarpaqları:

Kökətrafi rozetsiz, iri, oturaq, yumurtavari, ürəkşəkili və ya neştərşəkili, neştərşəkili, uzun itilənmiş, 3-5 damarlı – *G.asclepiadea*; oturaq, əsasından bitişik boruşəkili qınlı, uzunsov yumurtavari

¹² Zeynalova, A.N. *Gentiana* L. cinsi növlərinin morfoloji əlamətləri / A.N.Zeynalova // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Naxçıvan: - 2020. №8 (109) s. 64-70

və ya yumurtavari neştərşəkili, küt, beş damarlı - *G.septemfida*; möhkəm, dərivari, əsasıdan qına bitişik, üç damarlı, aşağıda bir qə-dər enli yumurtavari, ortada və yuxarıda olanlar uzunsov, neştərşəkili, yuxarıdan sıxılmış, küt və ya iti – *G.gelida*; gövdə yarpaqları iri, möhkəm, bəzən dərivari, oturaq, bir damarlı, kökətrafi yarpaqlar oval, ellipsvari neştərşəkili, əsasıdan və uc hissədən sıxılmışdır, gövdə yarpaqları çoxsaylı, yumurtavari və ya neştərşəkili - *G.cru-ciata*; kökətrafi yarpaqlar tərs yumurtavari oval, tərs yumurtavari kü-rəkşəkili, ensiz, aşağıdakı gövdə yarpaqları ensiz, orta və yuxarıda-kılar uzunsov, kənarları pərdəşəkili, iti və ya küt, qısa qınlı - *G.aquatica*; kökətrafi yarpaqlar oturaq, ellipsvari və ya yumurtavari uzunsov, küt və ya kütvari, kökətrafi və aşağı gövdə yarpaqları sıx rozet əmələ gətirir, gövdə yarpaqları 1-3 saylı, ensiz, əsasıdan qına bitişik, yuxarı cütlər kasacığa yaxınlaşandır - *G.verna* subsp. *pontica*; kökətrafi və aşağı gövdə yarpaqları rozetə yığılmış, yumurtavari və demək olar ki, dairəvi, gövdə yarpaqları yumurtavari və ya yumurta-vari neştərşəkili, küt və ya itidir – *G.nivalis*; gövdə yarpaqları oturaq uzunsov neştərşəkili və neştərşəkili, yuxarıdan sıxılmış, iti, bir və ya üç damarlı – *G.pyrenaica*; aşağı yarpaqlar möhkəm rozet əmələ gətirir, ellipsvari və ya ellipsvari neştərşəkili, iti, bəzən küt, üç da-marlı, kənarları hamar, gövdə yarpaqlarının bir iki cüt qısa və ensiz, bitişik qısa qınlı, yuxarıdakı cütlük çiçəyin altında yerləşən olur – *G.verna*.

Generativ orqanlar:

Çiçək – çoxsaylı, gövdənin yuxarı hissəsində tək yerləşir, bə-zən yarpağın qoltuğunda üç ədəd yerləşir – *G.asclepiadea*; təpə his-sədə çox çiçəkli başcıq çiçək qrupuna toplanmışdır, bəzən təpə hissə-də olan gövdə yarpaqları ilə sıx örtülür – *G.septemfida*, *G.gelida*; sa-çaqsız, dörd, bəzən beş üzvlü, oturaq, dəstə əmələ gətirərək yarpağın qoltuğunda və ya gövdənin təpə hissəsində yerləşir - *G.cru-ciata*; iri, bənövşəyi-mavi, saçaqsız - *G.pyrenaica*; beşüzvlü, tək, qoxusuzdur – *G.aquatica*; gövdənin yuxarı hissəsində tək yerləşir, iridir – *G.verna*, *G.verna subsp pontica*; parlaq mavi, iri deyil, gövdənin təpə hissə-sində və ya budaqlarda yerləşir – *G.nivalis*; dördüzvlü, tək, gövdənin təpə hissəsində və ya budaqlarda yerləşir, yarpaqlar çiçəkdən arxada qalır – *G.lagodechiana*.

Kasa yarpaqları – Kasa yarpaqlarının quruluşunun müxtəlifliyi acıçiçəklərin diaqnostikasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Zəngşəkili, düz kəsikli, xətvəri enli, neştərşəkili, bəzən enli, təpə hissədən iti, kənarları kələ-kötür dişikli, borucuğa bərabər və ya ondan qısa formalı - *G.septemfida*; uzunsov, zəngşəkili, yanlardan bölümlü, bəzən bütöv, dişikləri ensiz xətvəri, qeyri-bərabər, borucuqdan üç dəfə kiçik, aralarındakı oyuq pərdəli olan - *G.gelida*; zəngşəkili dörd dişikli, nazik pərdəli, parlaq, dişikləri iti, üçkünc, neştərşəkili - *G.cruciata*; boruşəkili sonluqlu, yanlardan bölünməmiş, dişiklər arasındakı oyuq iti olan – *G.pyrenaica*; boruşəkili, əsasından sıxılmış, uzunsov, neştərşəkili, iti, kənarları pərdəli dişikli formalı – *G.aquatica*; boruşəkili, beştilli, bir qədər şişkin, qanadsız və ya ensiz qanadlı, iki dəfə tacdan kiçik, dişikləri eyni, ensiz neştərşəkili, üç dəfə borucuqdan kiçikdir – *G.verna*; bir-birindən ayrılmayan beş dişikli, bəzən dörd dişikli, boruşəkili, tacdan yarım dəfə kiçik, qanadsız, künclərində qara zolaqlı, dişikləri ensiz, neştərşəkili xətvəri, qutucuqdan kiçik, dartılmış iti, bir neçə dəfə borucuqdan kiçik formalı – *G.nivalis*; zəngşəkili, iki dəfə tacdan qısa, dişikləri borucuğa bərabər, üçkünc neştərşəkili, azca bərabər olmayan, dişiklər arası oyuq küt, bəzən kasa yarpaqları birtərəfli taca bitişməyən formada olur – *G.lagodechiana*; uzunsov zəngşəkili, yanlardan dərin bölümlü, bəzən bütöv, dişikləri ensiz xətvəri, bərabər olmayan, iki dəfə borucuqdan qısa olan – *G.asclepiadea*.

Tac – Acıçiçəklərin tacı özünəməxsus mavi, göy, ağ, ağımtıl sarıya çalan, bəzi növlərdə xallı olur. Müxtəlif növlərdə bu əlamət dəyişir:

Kasacıqdan iki dəfə uzun boruşəkili sancaqvəri, göy bəzi hallarda ağ xallı, hissələri qısa üçkünc, nəzərə çarpan dərəcədə simmetrik olmayan saçaqsız qatlıdır - *G.asclepiadea*; göy rəngdə, borucuqdan 6-7 dəfə qısa, hissələri iti, hissələr arasında uzun saçaqlı qatlı olan – *G.septemfida*; iri borucuqşəkili sancaqvəri, sarı, 5-6 hissəli yumurtaşəkili üçkünc, iti və ya itivəri, 5-6 dəfə borucuqdan qısa, hissələri arasındakı qatlar hissələrdən qısa, simmetrik olmayan, iki bölümlü və ya dişikli, bəzən bütöv olur – *G.gelida*; 3-4 dəfə kasacıqdan uzun, göy borucuqşəkili sancaqvəri, 4 qısa, yumurtavəri üçkünc, iti və ya itivəri, düz dişikli və ya üçkünc neştərşəkili, iki bö-

lümlü qatlar arası 2-3 dəfə dişcikdən qısadır – *G.cruciata*; borucuqşəkilli sancaqvari, uzunsov oval, küt hissəli, hissələr arasında qatlar dişcikli, hissələrə bərabər və ya ondan bir az qısadır – *G.pyrenaica*; iki dəfə kasacıqdan uzun borucuqvari sancaqşəkilli, göyümtul mavi, üçkünc neştərşəkilli, iti hissəli, qatlar bir dəfə tacın hissələrindən qısa, yumurtavari oval, pərdəli, təpə hissəsində çox da bərabər olmayan dişcikli və ya bütövdür – *G.aquatica*; parlaq mavi, borucuqşəkilli, uzunsov yumurtavari küt hissəli, iki dəfə borucuqdan qısa, hissələr arasındakı qatlar üçkünc neştərşəkilli, iki bölümlü, çox sayda, kənara əyilmiş hissələrdən qısa olan – *G.verna subsp.pontica*; qıfvari boruşəkilli, göy, hissələrin ortasına qədər uzanan, hissələri uzunsov və ya uzunsov tərs yumurtavari, aşağı hissələrin kənarları bərabər olmayan çox və ya az saçaqlı, təpə hissədən küt və ya iti sonluqlu, bütövkənarlı və ya bölümlü olan – *G.lagodechiana*; borucuqvari, qısa yumurtavari üçkünc, iti hissəlidir, hissələr arasında qatlar parlaq, üçkünc, iki bölümlü olan – *G.nivalis*.

Meyvə - Acıçiçəklərin meyvəsi çox toxumlu, biryuvalı, ayaqcıqlı və ya oturaq, iki qanadla açılan qutucuqdur.

3.2. Cinsin taksonomiyasında mübahisəli məsələlər. İlk dəfə cinsə adı fransız botanik, sistematiki J.P.Turnefor verib. 1718-ci ildə X.Ruppius cinsi iki qrupa bölür. *Gentiana* və *Gentianella*. Bir müddət keçdikdən sonra cinsin təsviri 1753-cü ildə K.Linney tərəfindən verilmişdir. *Gentiana* L. *Gentianaceae* fəsiləsinin ən mürəkkəb cinslərindən biridir. *Gentianella* cinsinin təsviri isə bir qədər gec ərsəyə gəldi. 1737-ci ildə K.Linney “Genera Plantarum” əsərində *Gentiana* Tournef. ilə *Centaurum* minus Touref. cinslərini birləşdirdi. 1753-cü ildə isə *Gentiana* ilə *Swertia* və *Halenia* Bork cinslərini birləşdirdi. Linneydən sonra gələn alimlər onun fikrini qəbul etdilər və *Gentiana* cinsini böyük tərkibdə cins hesab etdilər. 1950-ci illərin əvvəlində Acıçiçəklərin sistematikasına, anatomiyasının, kariologiyasının öyrənilməsinə maraq artdı və çoxlu faktiki materiallar toplandı. Bu da yeni filogenetik sistemlərin yaradılmasına, taksonomik tərkibin əsaslı şəkildə işlənməsinə səbəb oldu. Bu zaman Çin sistematiki Y.-Ch. Ma *Gentiana* cinsindən *Gentionopsis* Ma cinsini ayırdı və taksonomiyada təkamülü əsas götürdü. Bundan sonra Avropada çoxlu sayda fikir ayrılıqları baş verdi. Acıçiçəklərin sistemləşdirilməsinin əsas prinsipi

bütün əlamətlərin səviyyə və mənşədən gələn əlamətlərə bölünməsi olmalıdır.

Acıçiçəklərin sistematikasını araşdırarkən yuxarıda göstərilən A.A.Grossheymin də qəbul etdiyi bölgünü əsaslı hesab edirik. Belə ki, növləri identifikasiya etdikcə bu gerçəkliyi qəbul edirik. Bildiyimiz kimi *Gentiana* cinsinin Azərbaycan florasında verilən taksonomik tərkibində *Gentianella* və *Gentianopsis* cinslərinin xüsusiyyətlərini özündə daşıyan *Gentianopsis blepharophora* və *Gentianella caucasica*, *G.lingulata* və *G. umbellata* növlərinin fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğunu müəyyən etdik.

Gentianella cinsində kasacıq daxilində pərdə yoxdur. Kasacığın hissələri bir-birinə bitişir və bir-birini bükür. Tacın dilimləri arasında qatlar yoxdur. Birillik və çoxillikdir.

Gentianopsis bölümlü deyil. Tac borucuqvari qıf şəklindədir, saçaqsızdır, kasacıq alt hissədən üzükvaridir. Tacın kənarı çox vaxt saçaqlı və ya kirpikciklikdir. Ağızciq yumurtavari və ya borucuq şəkillidir. Qutucuq oturaq və ya ayaqcıqlıdır. Toxum pulcuqvari, bəzən tərə hissədən qanadlıdır. Birillik və ya ikiillikdir.

Ümumiyyətlə, morfoloji xüsusiyyətlərinə görə hər iki cins *Gentiana* cinsinə oxşar olsa da, növün klassik xüsusiyyətlərinə əsasən ondan tamamilə fərqlənir və biz də hər üç cinsin növlərini fərqli statusa malik hesab edirik.

Azərbaycan florasında cins R.M.Sofiyeva, Qafqaz florasında isə A.A.Grossheymin tərəfindən işlənilmişdir. R.Sofiyeva Azərbaycan florasında cinsə aid 14 növ, A.A.Grossheymin isə 10 növün olduğunu göstərmişdir. İlk olaraq *G.septemfida* Pall. növü mübahisələrə səbəb oldu. K.Kox (Koch, 1850) bu növü əvvəlcə yarım növ hesab etdi. Bir qədər gec A.A.Grossheymin (1932) cinsin tərkibində *Gentiana septemfida* var. *lagodechiana* Kusn. və müstəqil növ *G.lagodechiana*-ni təsdiq etdi. Grossheymin *G.lagodechiana* növünü Azərbaycan florasında yayılmadığını qeyd etmiş, lakin Sofiyeva bu növün Quba və Zaqatala ərazisində yayıldığını göstərmişdir, *G.lagodechiana* müstəqil növ olaraq qəbul edilmişdir. Hal-hazırda cinsə daxil olan mübahisəli növlərin müzakirəsi qalmaqdadır. 1808-ci ildə M.Biberşteyn tərəfindən *G.asclepiadea* növü təsvir edilir. Sonralar 1843-cü ildə Kox tərəfindən Osetiyadan *G.schistocalyx* *G.asclepiadea* növünün növmüxtəlif-

liyi olaraq təsvir edilir. 1850-ci ildə *G.schistocalyx* (K.Koch) K.Kox növünü müstəqil növ olduğunu müəyyən edilir. Bir qədər sonra əlamətlərinin (kasacığın quruluşu, yarpaqların yerləşməsi və s.) çox oxşar olduğuna görə bu növü Kuznetsov *G. asclepiadea* növünün sinoniminə keçirir, son illərdə aparılan molekulyar analizlərin nəticələri də bu fikrin düzgünlüyünü təsdiq edir və bir çox dünya alimləri də bu fikri dəstəkləyir və hal-hazırda da *G. asclepiadea* müstəqil növ hesab edilir.

G.angulosa Qafqazın endem növü hesab edilirdi. İlk dəfə 1808-ci ildə Biberşteyn tərəfindən müstəqil növ kimi verilir. 1819-cu ildə əvvəl Biberşteyn, sonra isə digər Qafqaz alimləri onu *G. verna* növünün yarım növü kimi qəbul edirlər. 60 ilə yaxın bir vaxtda bu növ *G.angulosa* olaraq tanınır. Son illər aparılan molekulyar nəticələrə əsaslanaraq *G.angulosa* və *G.pontica* növü birləşərək *G.verna* subsp.*pontica* növünün sinoniminə keçir. *G.pontica* növü Soltok tərəfindən 1901-ci ildə Pontdan təsvir edilir. Lakin Qafqazı tədqiq edən alimlər Ledebur, Buasye, Lipski öz əsərlərində onu müstəqil növ hesab etmirlər. Qrossheym 1932-ci ildə bu növü olduğu kimi qəbul edir. 1904-cü ildə Kusn. özünün tədqiqatlarında *G.pontica* növünü *G.verna* növünün yarım növü hesab edir. Bir əsrdən çox keçən dövr ərzində Kusnın adı gözlə gördüyü əlamətlər elmin inkişaf etdiyi yeni əsrdə aparılan çoxsaylı analizlər nəticəsində öz təsdiqini tapır və *G.verna* subsp.*pontica* kimi təsdiq edilir. Belə ki, bu növlər arasında morfoloji əlamətlərinə görə oxşarlıq çoxdur və daha çox *G.vernanın* morfoloji əlamətlərini təkrarlayır. Buna görə də Qafqaz tədqiqatçıları *G.verna* növünün yarım növü subsp. *pontica* hesab edirlər. *G.djimilensis* növü 1850-ci ildə Kox tərəfindən təsvir edilmişdir. Lakin Qrossheym 1952-ci ildə bu növün morfoloji əlamətlərinə əsasən *G.pyrenaicum* növünün sinonimi olduğunu iddia edir. Bir qədər sonra Avropa növü *G.pyrenaicum* Qafqaz növü *G.djimilensis* növünün sinonimi olduğu sübut edilir.

G.blepharophora növü 1912-ci ildə Bordzilovski tərəfindən Axalxalakidən təsvir edilib. 1952-ci ildə Qrossheym bu növün *G.sililata* növünün sinonimi olduğunu göstərir. Hələ Qrossheyimdən əvvəl 1951-ci ildə Ma *Gentionella* cinsinin təsvirini verir. Tacı qıfvari, boruvari, saçaqsız, ağzıcaq saçaqlı, kasa yarpaqları tam açılmayan, qutu-

cuq oturaq və ya ayaqcıqlı olması. Bu kimi əlamətlərə uyğun olaraq *G.blepharohora* *Gentiana* cinsinin tərkibindən çıxarılıb və əlamətlərini daşdığı *Gentionopsis* cinsinin tərkibinə keçirilib.

IV FƏSİL. *GENTIANA* L. CİNSİNİN SİSTEMATİK VƏZİYYƏTİ

4.1. Cinsin ümumi xarakteristikası. Azərbaycan florasında *Gentiana* cinsinin 60 ildən artıq bir dövr ərzində ümumi xarakteristikası və sistematik təhlili verilməmişdir. Bizim tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar nəticəsində cinsə aid növlər araşdırılmışdır (xəritə-sxem 1).

4.2. Cinsin təyinedici açarı. Cinsə daxil olan seksiyaların və növlərin yeni təyinedici açarı tərtib edilmişdir¹³.

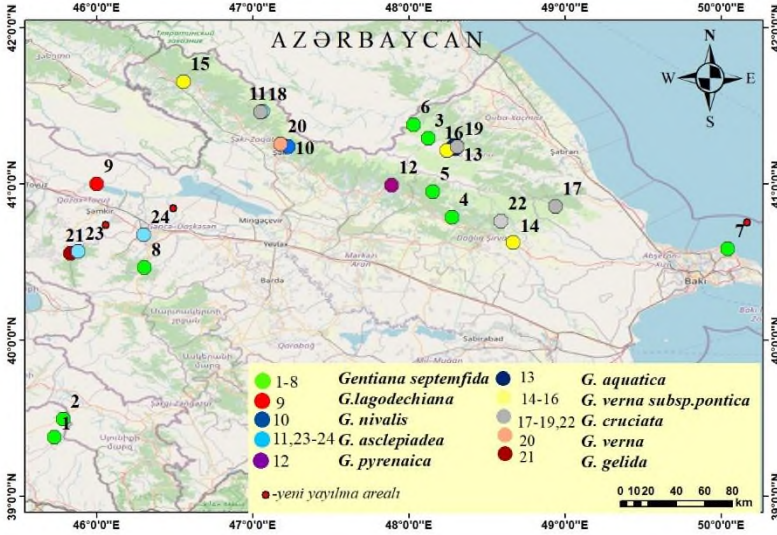
4.3. Cinsin taksonomik tərkibinin təsnifatı. *Gentiana* cinsinin taksonomik tərkibində baş verən dəyişikliklər nəticəsində, cinsin 9 növ və bir yarımnövdən ibarət olduğu təsdiq olunmuş, növlərin qısa təsviri və sinonimi verilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Gentiana cinsi növlərinin seksiyalar üzrə qruplaşdırılması

№	Seksiyalar	Növlər	Yarımnövlər
1.	<i>Pneumonanthe</i>	1. <i>G.asclepeidae</i> L. 2. <i>G.gelida</i> M.B. 3. <i>G.septemfida</i> Pall. 4. <i>G.lagodechiana</i> Kusn.	
2.	<i>Chondrophylla</i>	5. <i>G.pyrenaica</i> L. 6. <i>G.aquatica</i> L.	
3.	<i>Cyclostigma</i>	7. <i>G.nivalis</i> L. 8. <i>G.verna</i> L.	<i>G.verna</i> subsp. <i>pontica</i> (Soltok.) Litard. et Maire
4.	<i>Aptera</i>	9. <i>G.cruciata</i> L.	

¹³ Zeynalova, A.N. Azərbaycan florasının *Gentiana* L. cinsi növlərinin təyinedici cədvəli / A.N.Zeynalova, P.X.Qaraxani, T.A.Qasımova // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası, - Bakı: - 2019. C.67, №1, səh. 236-240

Xəritə-sxem 1. *Gentiana* L. cinsi növlərinin Azərbaycanda yayılması

4.4. Cinsin molekulyar-filogenetik tədqiqatı.

Nümunənin DNT-nin ekstraksiyası üçün hazırlanması: Toplanmış bitki nümunələrinin bir hissəsi molekulyar-filogenetik tədqiqatlar üçün istifadə olunmuşdur. Hər bir nümunədən 100-200 mq cavan yarpaq 2 ml-lik tübiklərə qoyulur. Ağzı bağlanmış tübiklər bir neçə dəqiqə maye azotda saxlandıqdan sonra bitki materialı yaxşıca əzilir. «Dneasy Plant Mini Kit» dəstinin köməklili ilə qurumuş və xırdalanmış bitki nümunələrindən DNT ekstraksiya edilir. Qurumuş DNT-nin üzərinə 0.1 TE buferi əlavə olunur və - 20⁰ C-li soyuducuda 1 gecə saxlanılır. Ekstraksiya edilmiş DNT-nin miqdarı spektrofotometrə (260 və 280 nm dalğa uzunluğunda) təyin olunur (Nano Drop 2000 c UV-Vis Spectrophotometer – Thermo Scientific). DNT-nin miqdarı təyin olunduqdan sonra, PZR reaksiyasının aparılması üçün hər bir nümunə DNT-dən 50 nq/μl qatılıqlı işçi məhlullar hazırlanılır. Reaksiya yığıldıqdan sonra tübiklər PZR aparatına (Gene Amp PCR System 2720, Applied Biosystems Foster City, CA) yerləşdirilir və aşağıdakı ardıcılıqda proqram tərtib olunur. DNT bölgəsinin amplifikasiyası üçün isə ITS 1 (TCC GTA GGT GAA CCT GCG G) və

ITS 4 (TCC TCC GCT TAT TGA TAT GC) praymerlərindən istifadə edilmişdir. Daha sonra PZR məhsullarına praymerlər əlavə olunaraq, ABI 3730XL avtomatlaşdırılmış sekvenatora yerləşdirilərək, trnL intron praymerlərinin nukleotid ardıcılıqları aşağıdakı kimi oxunmuşdur.¹⁴ Reaksiya yığıldıqdan sonra tübiklər PZR aparatına (Gene Amp PCR System 2720, Applied Biosystems Foster City, CA) yerləşdirilir və aşağıdakı ardıcılıqda proqram tərtib olunur. DNT bölgəsinin amplifikasiyası üçün isə ITS 1 (TCC GTA GGT GAA CCT GCG G) və ITS 4 (TCC TCC GCT TAT TGA TAT GC) praymerlərindən istifadə edilmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2
ITS praymerlərinin (5-3) nukleotid ardıcılığı

DNT bölgəsi	Praymer	Nukleotid ardıcılığı 5-3	Referans
ITS	ITS 1	TCC GTA GGT GAA CCT GCG G	White və digərləri, 1990
	ITS 4	TCC TCC GCT TAT TGA TAT GC	White və digərləri, 1990

Nukleotid ardıcılığının oxunması (Sekvensləmə): Əldə edilən PZR məhsulları sekvenslənmədən əvvəl QIAquick Gel Extraction Kit (Qiagen, Almaniya) dəstindən istifadə edilərək təmizlənmişdir. Daha sonra PZR məhsullarına praymerlər əlavə olunaraq ABI 3730XL avtomatlaşdırılmış sekvenatora yerləşdirilərək və nukleotid ardıcılıqları oxunmuşdur (cədvəl 3).

Cədvəl 3
trnL intron praymerlərinin (5-3) nukleotid ardıcılığı

DNA region	Primer	Primer sequence 5-3	Referans
<i>trnL</i> intron	trnL c	CGA AAT CGG TAG ACG CTA CG	Taberlet et al., 1991
	trnL d	GGG GAT AGA GGG ACT TGA AC	Taberlet et al., 1991

¹⁴ Zeynalova, A.N. Molecular analysis of the genus *Gentiana* growing in Azerbaijan / A.N.Zeynalova // International Journal of Botany Studies, India: - 2021. Volume 6 Issue 3, p.751-752

Molekulyar-filogenetik analiz natiçalari: Əldə edilən nukleotid ardıcılıqları ABŞ GenBank məlumat mərkəzindəkilərlə müqayisə edilərək aşağıdakı nətiçələr əldə edilmişdir:

S1 nümunəsi GenBank məlumatları ilə *Gentiana septemfida* növü ilə uyğunlaşır.

S2 nümunəsi GenBank məlumatları ilə *Gentiana pyrenaica* növü ilə uyğunlaşır.

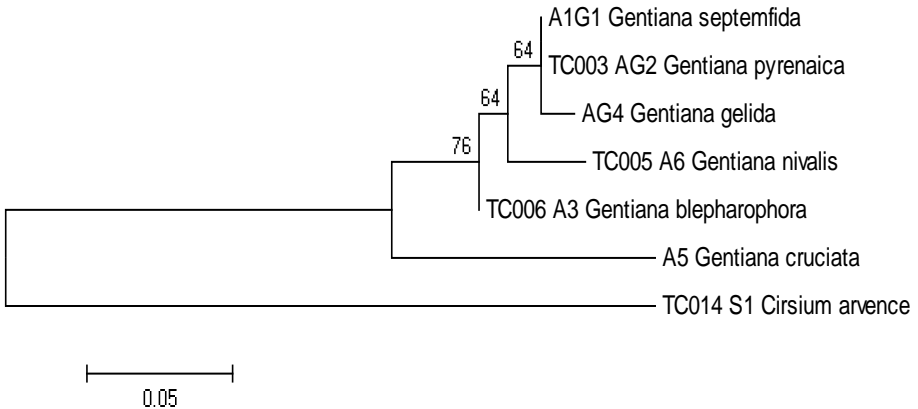
S3 nümunəsi GenBank məlumatları ilə *Gentiana gelida* növü ilə uyğunlaşır.

S4 nümunəsi GenBank məlumatları ilə *Gentiana nivalis* növü ilə uyğunlaşır.

S5 nümunəsi GenBank məlumatları ilə *Gentiana blepharophora* növü ilə uyğunlaşır.

S6 nümunəsi GenBank məlumatları ilə *Gentiana cruciata* növü ilə uyğunlaşır (şəkil 1.)

Cirsium arvense müqayisə üçün götürülmüşdür.

Şəkil 1. Azərbaycanda yayılmış bəzi *Gentiana* cinsi növlərinin nüvə genomundakı *ITS* gen bölgəsinin Maximum Likelihood (ML) metoduna görə çəkilmiş filogenetik ağacı

V FƏSİL. *GENTIANA* L. CİNSİ NÖVLƏRİNİN BİOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bioekoloji tədqiqatların aparılması bitki sistematikasında növ əmələgəlmə və bir sıra mübahisəli məsələlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan *Gentianaceae* fəsiləsinə daxil olan cinslərin bioekoloji xüsusiyyətləri bir çox dünya alimlər tərəfindən ətraflı şəkildə öyrənilsə də, *Gentiana* cinsinin Azərbaycan növlərinin bioekologiyası lazımi şəkildə öyrənilməmişdir.

5.1. Növlərin fenologiyası. Təbiətdə baş verən bir çox mövsümü dəyişikliklər, ekoloji durum növlərin bioekoloji xüsusiyyətlərini, ümumilikdə onların fenologiyasını izləməyə əsas verir. Çiçəklili bitkilərin inkişaf fazalarının təkrarlanması – fenoloji hadisə adlanır. Müxtəlif tədqiqatçılar fenoloji fazanı müxtəlif cür qəbul edir. Məsələn, bu 5-7 arasında dəyişir. Ot bitkilərində fenoloji faza toxumdan cücərmə ilə başlayır, sonra vegetativ orqanlara başlanğıc verilir, ardınca qönçələmə, çiçəkləmə, meyvə və toxum vermə prosesləri gedir. Təbiətdə fenoloji fazaların yerinə yetirilməsi istilik və digər ekoloji faktorlardan asılıdır.

Gentiana cinsi növləri çiçəkləmə tarixlərinə görə iki qrupa bölünür:

a) erkən yayda çiçəkləyənlər (*Gentiana aquatica*, *G.verna* subsp. *pontica*, *G. nivalis*, *G. pyrenaica*, *G.verna* və s.)

b) payızda çiçəkləyənlər (*G.gelida*, *G.septemfida*, *G. asclepiadea*, *G.lagodechiana*, *G.pyrenaica* və s.).

Ümumiyyətlə, iyun-iyul aylarında acıçiçəklərdə qönçələmə baş verir. Tam çiçəkləmə dövrü avqust-sentyabr aylarına təsadüf edir. Meyvələmə dövrü isə müxtəlif növlərdə avqust ayının ikinci on günlüyündən oktyabr ayının sonuna qədər davam edir (cədvəl 4).

Cədvəl 4
Azərbaycanda Acıçiçək növlərinin mövsümü inkişafı

№	Növün adı	Fenoloji fazalar			
		Qönçələmə	Çiçəkləmə	Meyvələmə	Disseminasiya
1	2	3	4	5	6
1.	<i>G.asclepeidae</i>	VI-VII	VIII-IX	VIII-X	IX-XI
2.	<i>G.gelida</i>	VI-VII	VII-VIII	IX-X	XI
3.	<i>G.septemfida</i>	VII-VIII	VIII-IX	IX-X	IX-X

Cədvəl 4-ün davamı

1	2	3	4	5	6
4.	<i>G.lagodechiana</i>	VII-VIII	VIII-IX	IX-X	IX-X
5.	<i>G.pyrenaica</i>	VI-X	VI-VIII	VII-IX	VIII-X
6.	<i>G.aquatica</i>	III-IV	IV-V	VII-VIII	VIII-IX
7.	<i>G.nivalis</i>	V-VII	VI-VIII	VII-IX	VIII-X
8.	<i>G.verna</i>	V-VI	VI-VII	VII-VIII	IX
9.	<i>G.cruciata</i>	VI-VII	VII-VIII	VIII-IX	X
10	<i>G.verna subsp. pontica</i>	V-VI	VI-VIII	IX	X

5.2. Növlərin ekologiyası və bitki qruplarında iştirakı. Raunkierin həyati formaları sistemi bitkilərin əlverişsiz şəraitə köçürülməsinə uyğunlaşmasını xarakterizə edən əlamətlərə əsaslanır, yəni bunun əsasında adaptasiya durur. Raunkier bərpəedicilərin tumurcuqlarının yer səthində yerləşməsinə əsaslanaraq onların beş həyati formasını müəyyən etmişdir. Bildiyimiz kimi acıçiçəklərin əksər növləri yüksək dağda yayılan otlardır. Acıçiçəklər hemikriptofitdir, onlar qeyri-əlverişli zamanlarda belə tumurcuqları yerin səthində olur. Havalar soyuduqda yerüstü hissələr məhv olur, yeraltı orqanları isə torpağın daha dərin qatlarına gedir, yerdəki töküntülər içərisində mühafizə olunur, gələn il yenidən əlverişli şəraitə uyğun olaraq yerüstü gövdələri inkişaf etməyə başlayır və bu proses hər il davam edir. Acıçiçəklər həmçinin terofitdirlər. Belə ki, yayda yerüstü orqanları məhv olduqdan sonra toxumla əlverişsiz dövrlərini başa vururlar¹⁵.

Azərbaycanda yayılan acıçiçəklər günəş şüalarına münasibətinə görə üç qrupa ayrılır¹⁶:

1. Işıq sevənlər (*heliofitlər*) – Bura daxil olan növlər *G.lagodechiana*, *G.pyrenaica*, *G.aquatica*, *G.septemfida* günəşi sevəndirlər,

¹⁵ Zeynalova, A.N. Bioecological features of *Gentiana* species / A.N.Zeynalova // International Journal of Botany Studies, İndia: - 2022. Volume 7 Issue 1, p.369-371

¹⁶ Zeynalova, A.N. Azərbaycanada yayılan Acıçiçək (*Gentiana* L.) növlərinin ekologiyası // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Botanika İnstitutu Azərbaycan Botanika Cəmiyyəti Akademik Aleksandr Alfonsoviç Qrossheymin 130-cu ildönümünə həsr olunmuş Gənc Alim və Tədqiqatçıların "Müasir Botanikada innovasiya və ənənələr" mövzusunda konfrans, Bakı: 20 dekabr, 2019, - səh. 42

əsasən günəş şüalarının daha çox işıqlandırdığı yerlərdə bitirlər.

2. Kölgəyədavamlılar (*heliositsiofitlər*) Kölgəyədavamlı bitkilər *G.nivalis*, *G.verna*, *G.verna subsp. pontica* və s. tam işıqlanan yerlərdə böyüyür, kölgədə daha yaxşı inkişaf edirlər.

3. Kölgəsevənlər (*sitsiofitlər*) – *G.cruciata*, *G.asclepiadea*, *G.gelida* bu növlər ancaq kölgədə inkişaf edirlər.

Acıçiçəklərin rütubətə qarşı münasibətləri də fərqlidir. Onlar yaşadıkları mühitə görə 2 qrupa ayrılırlar:

Mezofitlər - Bu növlər kserofitlərlə hiqrofitlərin arasında aralıq mövqe tutur. Orta rütubət şəraitinə uyğunlaşanlardır. Buraya *G.asclepiadea*, *G.lagodechiana*, *G.cruciata*, *G.pyrenaica*, *G.nivalis*. Əksər növlər mezofitdir.

Kseromezofitlər - Bu aralıq qrupa daxil olan növlər həm mezo-fitlərə, həm də kserofitlərə xas xüsusiyyətləri özündə birləşdirir: *G.septemfida*, *G.aquatica*, *G.verna*, *G.gelida*, *G.cruciata*.

Torpağın fiziki xassəsinə görə acıçiçək cinsi növləri 4 qrupa bölünür:

1. Turş torpaqlarda yayılan acıçiçəklər – *G. verna*, *G.pyrenaica*, *G.nivalis*

2. *Petrofitlər* – (yunanca “*petros*” – daş, “*phyton*” – bitki) daşlı substratlarda və qaya yarıqlarında yayılan növlərdir – *G. asclepiadea*, *G.lagodechiana*, *G.gelida*, *G.verna subsp. pontica*

3. *Arqillofitlər* – gilli torpaqlarda, rütubəti çətin keçirən gilli torpaqlarda yayılan boruşəkili və onların hibridi – *Gentiana cruciata*, *G. septemfida*, *G. asclepiadea*, *G.aquatica*

4. *Psammofitlər* – qumlu substratlarda yayılanlardır: *G. septemfida*

Acıçiçəklər əsasən, yüksək dağlıq və alp bitkiləridir. Bu növlərin inkişafında iqlim, torpaq, su və s. faktorların rolu əsasdır. Hündürlük gradientindən asılı olaraq, *Gentiana* cinsi növlərinin yayılma qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq üçün 1954-cü ildə L.İ.Prilipko tərəfindən hazırlanan və qəbul edilən sxemə əsasən müəyyən etmişik.

Tədqiqatlarımız zamanı aydın oldu ki, aşağı və orta qurşaqda 2 növ, yuxarı dağ qurşağında 4, yüksək dağ qurşağında alpda 4 növ, bir yarım növ, subalpda 6 növ, bir yarım növ yayılmışdır. Yarım növə (*G.verna subsp. pontica*) həm subalpda, həm də alpda rast gəlinir.

Aşağı, orta dağ və yüksək dağ qurşağının oxşarlıq əmsalının $I_s = 0,75\%$, yuxarı ilə yüksək qurşaq arasında $I_s = 0,53\%$, subalpla

alp qurşağında isə $I_s = 0,60\%$ olduğu müəyyən edilmişdir.

5.2. Azərbaycanda yayılmış Acıçiçək (*Gentiana L.*) cinsinə daxil olan bitkilərin fitosenoloji xüsusiyyətləri. Antropoloji amillər ekoloji və biotik amillərlə bircə Yer üzərində bitkiliyin formalaşmasına rəvac verir. Yaşadığımız ərazinin relyefi, baş verən iqlim dəyişiklikləri, temperaturun kəskin artıb azalması, normadan artıq yağıntılar və s. bu kimi təsirlər torpağın quruluşuna təsir edir, onu dəyişdirir və bu dəyişikliklər bitki örtüyünün formalaşmasına səbəb olur. Təbiət hadisələrinin dəyişməsi bitkiliyin dinamikasına da təsir edir. Tədqiq etdiyimiz ərazinin bitkiliyinə nəzər salsaq aşağıdakı kimi qanunauyğunluğu görə bilərik. Belə ki, acıçiçəklərə həm çəmən, həm bozqır, həm də meşə bitkilik tipində rast gəlmək mümkündür.

Çəmən bitkilik tipi - Bu bitkilik tipi subalp və alp olmaqla iki yerə bölünür. Subalp çəmənlər subalp qurşaqda, meşələrin yuxarı sərhəddindən başlanğıc götürür. Acıçiçəklərdən subalp və alp çəmənlərində və meşə bitkilik tipində rast gəlinir: *G.asclepiadea*, *G.gelida* *G.verna* subsp. *pontica*, *G.aquatica*, *G.verna*, *G.pyrenaicum* və s.

Meşə bitkilik tipi - çoxlu sayda ağac və kol bitkiləri vardır. Azərbaycan meşələrində 72 növdən çox ağac, 266 növ kol bitkiləri vardır. Bitki örtüyü tiplərinin daha çox əhəmiyyətə malik olanı meşədir. Belə ki, dünya ərazisində 27 %, Azərbaycan ərazisində 10 % meşə bitkiliyi ilə əhatə olunmuşdur. Əsrlərcə meşələrin qırılması onların sayını azalmasına səbəb olmuşdur. Meşə bitkiliyində əsas yeri Subalp meşəliyi tutur. Azərbaycanı tədqiq edən tədqiqatçılar subalp qurşağı ilə meşə arasında sahəni subalp meşələri adlandırmışlar¹⁷. Subalp meşələri iki yerə bölünür: meşə altından çıxmış və ya müəyyən bir hissəsi bitki ilə zəngin olan dağ yamaqları və ya meşələri Meşə bitkiliyində *G.cruciata*, *G.gelida*, *G.septemfida*, *G.asclepiadea* növləri geniş yayılmışdır.

Qaya bitkiliyi – dağların uca zirvələrində qayaların ilkin bitkiliyi göz oxşayır. Qayaların bir çoxunda daşlı sıldırımlarda, həmçinin töküntü, dağıntı olan hissələrdə qaya bitkiliyi formalaşmışdır. Qaya bitkiliyi çox zəngin floristik tərkibə malikdir. İlk baxışdan qayaları sanki bir örtüyə bürümüş göy-yaşıl yosunlar, əhəngdaşı və ya karbo-

¹⁷ Hacıyev, V.C. Azərbaycanın yüksək dağlıq bitkiliyinin ekosistemi / Bakı: Təhsil – Elm, 2004, 130 s.

nat süxurlarında yerləşən şibyələr görünür. Tədricən onların yerini mamırlar tutur. Belə ki, mamırlar rütubətin qorunmasında və torpaq əmələ gəlməsində xüsusi rolu olan üzvü maddələrin yaranmasına səbəb olur. Qaya bitkiliyi aşağıdakı göstəriləndi kimi təsnif olunur: Qayalıq, töküntülük, daşlıq dağıntıları, buzlaq morenləri, qənbərlək. Təsnifatda verilən qaya bitkiliyinin əmələ gəlməsində yerin coğrafi en dairəsi, hündürlüyü, dağ süxurlarının tərkibi əsas rol oynayır. Qurşaqların bir çoxunda (meşə, subalp, alp, sibnival) qayalar vardır və harada olmasından asılı olmayaraq onların bitkiliyi ibtidai və ali bitkilərdən ibarətdir. Çox sayda ali bitki növləri qayalarda bitir, bitkilik tipi əmələ gətirir. Burada *Dryopteris*, *Astragalus*, *Potentilla* ilə birlikdə *G.lagodeschiana*, *G.aquatica* növlərinə də rast gəlinir.

VI FƏSİL. *GENTIANA* CİNSİ NÖVLƏRİNİN FİLOGENİYASI VƏ COĞRAFİ ANALİZİ

6.1. Azərbaycanda yayılan *Gentiana* L. cinsi növlərinin filogenetik əlaqələri. Acıçiçəklərin ədəbiyyat materiallarında Qafqaz mənşəli olduğu barədə ziddiyyətli fikirlər söylənmişdir. Lakin acıçiçəkləri tədqiq edən görkəmli tədqiqatçı N.Kuznetsov onların Boreal mənşəyə aid olduğunu və ümumilikdə Qafqaz növlərinin acıçiçəklərin əsaslı olaraq buzlaşma dövründən miqrasiya etdiyi haqqında fikirlərini irəli sürmüşdür. Əslində Kuznetsovun fikrini təsdiq edərək Alp və Himalay kimi iri növəməlgəlmə mərkəzləri ilə Qafqazın müqayisə olunmadığını qəbul edirik. *Gentiana* cinsinin bəzi növləri məs. *G.asclepiadea* buzəməlgəlmə dövründən meşə və subalp ərazilərdə qaldığı müəyyən olunmuşdur. *Septemfida* yarımseksiyasına daxil olan, yüksək dağ qurşağında və meşədə yayılan növlər *G.septemfida* Şərqi Qafqazda, *G.gelida* isə Kiçik Qafqazda inkişaf etmişdir. Buzlaşma dövründə avropadan Qafqaza *G.verna*, *G.nivalis*, Asiyadan isə *G.pyrenaica*, *G.aquatica* miqrasiya etmişdir. A.Grossheymin tədqiqatlarında acıçiçəklərin Qafqaz növlərinin mənşəyinin cavan Boreal kökdən başlanğıc götürdüyü göstərilir. Məsələn, *G.pyrenaica* (*G.dshimlensis*) üçün və ya buzlaşma dövrünün sonunda formalaşmışdır. Sonralar An.A.Feodrov bu fikirlərin əksinə olaraq, Qafqaz-Kiçik Asiya növü olan *G.pyrenaica* (*G.dshimlensis*) növünün dağlıq asiya mənşəli olub arktikaya miqrasiya etdiyini göstərmişdir. A.A.Grossheym çoxillik acıçiçək növlərinin ilkin əmələgəlmə mərkəzinin Mərkəzi Asiya ol-

duğunu göstərirdi. O, hesab edirdi ki, buzlaşma dövründə *Gentiana* cinsinin bir çox növləri Mərkəzi Asiyadan Qafqaza və Avropaya miqrasiya etmişdir. Müasir mənbələr cinsin (Mərkəzi Asiyada, Alpda) növmüxtəlifliyinin inkişafını ikincili hesab edirlər və bu artımı yüksək dağlıqda növlərin daha yaxşı inkişaf ilə əlaqələndirirdi. Q.Müller *Cyclostigma* seksiyasının üçüncü dövrdə Aral və Xəzər dənizi ərazisindən başlanğıc götürdüyü fikrini irəli sürür. Cinsin növlərini müasir arealları ilə müqayisə etdikdə, onların Qərbi Qafqazda yaşadığı müəyyən edilmişdir.

6.2. Azərbaycanda yayılan *Gentiana* L. cinsi növlərinin botaniki-coğrafi analizi. *Gentiana* L. növlərinin öyrənilməsinin cinsin florogenetikasına aid bir çox həll olunmayan məsələlərin araşdırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Bir çox tədqiqatçıların ədəbiyyatlarının təhlili nəticəsində növlərin coğrafiyasının analizi aparılmışdır.

Tədqiqatlarımız nəticəsində Azərbaycan ərazisində yayılan müxtəlif coğrafi areallara malik Acıçiçək növlərinin xoroloji analizi zamanı N.N.Portenierin sistemi əsasında 5 coğrafi element müəyyən edilmişdir (cədvəl 5)¹⁸.

Cədvəl 5

Azərbaycanda yayılan *Gentiana* L. cinsi növlərinin coğrafi elementlər sistemi

Nö	Coğrafi elementlər	Növlərin sayı	%-lə miqdarı	Növlər
GENİŞ YAYILMIŞ NÖVLƏR = 2 növ				
1.	Holarktik	2	22,22%	<i>G.aguatica</i> , <i>G.asclepiadea</i>
BOREAL ELEMENT= 6 növ				
2.	Sirkumboreal	1	11,11%	<i>G.nivalis</i>
3.	Qafqaz	2	22,22%	<i>G.septemfida</i> , <i>G.lagodechiana</i>
4.	Qafqaz-avropa	3	33,34%	<i>G.cruciata</i> , <i>G.pyrenaica</i> , <i>G.verna</i> ,
QƏDİM ARALIQ DƏNİZİ ELEMENTİ = 1 növ				
5.	İran-turan	1	11,11%	<i>G.gelida</i>
CƏMİ		9	100 %	

¹⁸ Zeynalova, A.N. Chorological analysis of *Gentiana* L. Species distributed in Azerbaijan // AGBIOL Proceedings of III International Agricultural, Biological & Life science conference, Edirne, Turkey: 15-17 december 2021, - p. 300

NƏTİCƏLƏR

1. *Gentiana* L. cinsi növlərinin taksonomiya və nomenklaturası öyrənilmiş, Azərbaycanda Acıçiçək cinsinin 4 seksiyaya aid 9 növ, bir yarımnövdən ibarət yeni taksonomik tərkibi tərtib edilmişdir.
2. *Gentiana* cinsinə aid seksiyalar və növlər üçün yeni diaqnostik əlamətlər əsasında regional floralarda göstərilməyən təyinedici cədvəl tərtib edilmişdir.
3. İlk dəfə olaraq Azərbaycan florasında *G.septemfida* (Abşeron), *G.asclepiadea* (KQ şimalı Gəncə və Gədəbəy rayonları) növlərinin yeni yayılma arealları göstərilmiş, tədqiq olunan növlərin Azərbaycanın bitki örtüyündə rolu, yüksəklikdən asılı olaraq növlərin yayılma qanunauyğunluqları öyrənilmişdir.
4. İlk dəfə olaraq, respublikanın müxtəlif botaniki-coğrafi rayonlarından toplanılmış bitki nümunələrinin molekulyar-filogenetik analizi aparılmış və növlərin identifikasiyası üçün ITS1 və ITS4 (daxili transkripsiya edilmiş speysr) ardıcılıq sahələrinə baxılmışdır. Əldə olunan nukleotid ardıcılıqlarının Amerika Gen Bank məlumatları ilə müqayisəli təhlili aparılmış və mübahisəli növlərin statusu dəqiqləşdirilmişdir.
5. Müxtəlif coğrafi areallara malik *Gentiana* növlərinin xoroloji analizi zamanı 5 coğrafi element və bunlardan Qafqaz və Qafqaz-Avropa coğrafi elementinin üstünlük təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir. Çöl tədqiqatları və herbari materiallarının öyrənilməsi əsasında növlərin areallarının elektron xəritə-sxemləri tərtib olunmuşdur.
6. Araşdırmalar nəticəsində cinsin tərkibində bir Qafqaz endemiki *G.lagodechiana* olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinə aid dərc olunmuş elmi əsərlər:

1. Zeynalova, A.N. *Gentiana* L. genus in the flora of Azerbaijan / A.N.Zeynalova, P.Kh.Garakhani // Azerbaijan National Academy of Sciences Proceedings of the Institute of Botany, - Bakı: - 2017, vol. 37, p.81-83
2. Zeynalova, A.N. Azərbaycan florasında yayılan *Gentiana* L. cinsinin taksonomiyası // Akademik Həsən Əliyevin 110 illik yubileyinə həsr olunmuş "Ekologiya: Təbiət və cəmiyyət problemləri" mövzusunda III Beynəlxalq elmi konfrans, - Bakı: - 26-27 dekabr

- 2017, - səh. 297-298
3. Zeynalova, A.N. The Species of Genus *Gentiana* L. in flora of Azerbaijan // Conference of Young Scientists and Students Innovations in Biology and Agriculture to Solve Global Challenges, Dedicated to the 90 th Anniversary of Academician Jalal A.Aliyev, 31 october, 2018, - p. 127
 4. Zeynalova, A.N. P.X.Qaraxani, Safquliyeva, T.C. Azərbaycan florasında Acıçiçək (*Gentiana* L.) cinsinin bioekoloji xüsusiyyətləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universiteti Beynəlxalq Elmi Konfrans Müasir Təbiət və İqtisadi Elmlərin aktual problemləri Actual Problems of Modern Nature and Economic Sciences, - Gəncə: 04-05 may 2018, - səh.78-80
 5. Zeynalova, A.N. Azərbaycan florasının *Gentiana* L.cinsi növlərinin təyinedici cədvəli / A.N.Zeynalova, P.X.Qaraxani, T.A.Qasımova // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası, - Bakı: - 2019. C.67,№1, səh. 236-240
 6. Zeynalova, A.N. Azərbaycanda yayılan Acıçiçək (*Gentiana* L.) növlərinin ekologiyası // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Botanika İnstitutu Azərbaycan Botanika Cəmiyyəti Akademik Aleksandr Alfonsoviç Qrossheymin 130-cu ildönümünə həsr olunmuş Gənc Alim və Tədqiqatçıların “Müasir Botanikada innovasiya və ənənələr” mövzusunda konfrans, Bakı: 20 dekabr, 2019, - səh. 42
 7. Zeynalova, A.N. *Gentiana* L. cinsi növlərinin morfoloji əlamətləri / A.N.Zeynalova // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Naxçıvan: - 2020. №8 (109) səh. 64-70
 8. Zeynalova, A.N. Molecular analysis of the genus *Gentiana* growing in Azerbaijan / A.N.Zeynalova // International Journal of Botany Studies, İndia: - 2021. Volume 6 Issue 3, p.751-752
 9. Zeynalova, A.N. Chorological analysis of *Gentiana* L. Species distributed in Azerbaijan // AGBİOL Proceedings of III International Agricultural, Biological & Life science conference, Edirne, Turkey: 15-17 december 2021, - p. 300
 10. Zeynalova, A.N. Bioecological features of *Gentiana* species / A.N.Zeynalova // International Journal of Botany Studies, İndia: - 2022. Volume 7 Issue 1, p.369-371

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 oktyabr 2023-cü il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Botanika İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.26 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1004, Bakı şəhəri, Badamdar yolu, 40.

Dissertasiya ilə AR Elm və Təhsil Nazirliyi Botanika İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Botanika İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 sentyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.09.2023

Kağız formatı: 60x84^{1/16}

Həcm: 40000

Tiraj:100 nüsxə

REPUBLIC OF AZERBAIJAN

On the rights of the manuscript

ABSTRACT

of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Biology

**SYSTEMATICS AND BIOECOLOGICAL FEATURES OF
GENTIANA (*GENTIANA* L.) GENUS IN THE FLORA OF
AZERBAIJAN**

Speciality: 2417.01 – Botany

Field of science: Biology

Applicant: **Aygun Novruz Zeynalova**

Baku – 2023

Dissertation work was carried out at the Department of Herbarium of the Institute of Botany of MSE RA.

Scientific supervisor: Doctor of Philosophy in Biology,
Associate Professor
Parvana Khosrov Garakhani

Official opponents: Corresponding member of ANAS,
Doctor of Biological Sciences, Professor,
Honored Scientist
Vagif Seyfaddin Novruzov

Doctor of Biological Sciences, Professor
Dashgin Shahbaz Ganbarov

Doctor of Philosophy in Biology,
Associate Professor
Sitara Jalal Mustafayeva

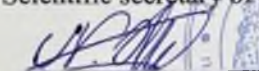
Dissertation council of ED 1.26 of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan operating at the Institute of Botany of Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Chairman of the dissertation council:

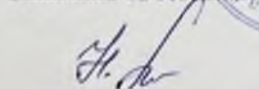
Doctor of Biological Sciences, Professor
Sayyara Jamshid Ibadullayeva

Scientific secretary of the dissertation council:

Doctor of Philosophy in Biology
Nuri Vagif Movsumova

Chairman of scientific seminar:

Doctor of Biological Sciences,
Associate Professor
Naiba Pirverdi Mehdiyeva

INTRODUCTION

Relevance and degree of development of the topic. In modern times, the significant impoverishment of the plant gene pool leads to the disruption of the normal functioning of natural ecosystems, reduces the potential of evolution, deprives humans of the opportunity to use their useful qualities. In recent years, intensive exploitation of forest land, plowing of meadows, increase of pasture and mowing areas, and other such anthropogenic factors prove the fact that the populations of species of *Gentiana* genus, like other species, are decreasing and that many species are in danger of disappearing.¹

The study of morphobiological features of plants by modern methods is considered the main source of information for the creation of their phylogenetic systems, the compilation of basic florogenetic concept and taxonomic classifications. In this regard, the systematic study of higher plants, their families, tribes and genera is a valuable floristic database. One of the higher plant groups of flowering plants is the gentian family (*Gentianaceae* Juss.) and its various genera². It is important to conduct fundamental complex bioecological studies of species (distribution, intraspecies variability, population biology and sustainability of natural populations) in order to develop scientifically based forms and methods of protection of the gentian family, which include both decorative and medicinal species, as well as their efficient use.

Since the species of the gentian family have beautiful decorative properties, they are used as ornamental plants. Some species are planted in rock gardens and on the banks of artificial reservoirs in groups. The diversity of life forms, the wide range of tolerance of species, the adaptation to living conditions of others complicates the systematics of the family.

The information in the literature about the biological and eco-

¹ Solomon, J. Red list of the endemic plants of the Caucasus: Armenia, Azerbaijan, Georgia, Iran, Russia and Turkey / J.Solomon, T.Shulkina & G.E.Schatz // Missouri Botanical Garden Press, – 2014, – 353 p.

² Ma, Y.-Ch. *Gentianopsis* - a new genus of Chinese *Gentianaceae* I Y.-Ch. Ma // Acta Phytotax. Sinica. - 1951. - Vol. 1. - № 1, - p. 7-19

logical characteristics of the species of gentian family growing in the Caucasus is incomplete, accurate information is rare. The territory of Azerbaijan, which is characterized by an exceptional diversity of natural landscapes, is different from other regions of the Caucasus, so it can be considered a sample area for the study of species of the *Gentianaceae*. The geographical position, the complex geological structure of limestone rocks and wide distribution in Azerbaijan create conditions for the development of endemism and the creation of biodiversity.

Our research is devoted to the systematic and bioecological analysis of species of the *Gentiana* L. common in the flora of Azerbaijan. The systematic study of the genus was carried out about 60 years ago in the “Flora of Azerbaijan”³, and a taxonomic list was given in A.Asgarov’s book “Plant Kingdom of Azerbaijan” in 2016⁴. Since the status of gentian species remains controversial, there is a need for their clarification. The study of the current state of species populations in natural conditions and the clarification of their role in vegetation were also among the main tasks of research⁵. The results of the critical review of the herbarium materials collected during the expeditions to different botanical-geographical regions of Azerbaijan in 2016-2021, and the herbarium copies stored in the Herbarium Hund of the Institute of Botany, MSE RA show that the systematics, taxonomy and bioecological characteristics of the species of the genus distributed in Azerbaijan have not been studied for many years, the difficulty of specifying their status makes the research urgent.

Object and subject of the research. The object of research is the study of the systematics of the genus distributed in the flora of Azerbaijan. The subject is the study of the genus with classical and modern methods.

³ Софиева, Р.М. Флора Азербайджана / Р.М.Софиева – Баку, – Т.7, –1957, – с. 85-101

⁴ Əsgərov, A.M. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər-*Embryophyta*) / A.M.Əsgərov, – Bakı: TEAS Press, –2016. – 312 s.

⁵ İbadullayeva, S.J., Huseynova, I.M. An Overview of the Plant Diversity of Azerbaijan // - Switzerland: Biodiversity, Conservation and Sustainability in Asia, - 2021. - p.431-479

Goals and objectives of the study. The main goal of our research is to study the systematic composition of the *Gentiana* common in the flora of Azerbaijan, their taxonomy and nomenclature, many disputed species, the morphological and diagnostic features of difficult-to-determine vegetative and generative organs, and the patterns of geographical distribution of species.

For this purpose, the following tasks have been set:

- Clarification of species composition of *Gentiana* genus distributed in Azerbaijan, compilation of its synopsis;
- Compilation of a new determinant key of the genus;
- Determination of the importance of morphological-diagnostic features in the systematics of the genus;
- Systematic analysis of species belonging to the genus *Gentiana*, investigation of their bioecological characteristics (life forms, patterns of distribution depending on altitude);
- Botanical-geographical analysis of the species included in the genus;
- Conduction of chorological analysis of genus species;
- Determination of the economic importance and conservation measures of gentian species.

Research methods. Comparative-morphological, molecular-phylogenetic, biomorphological, biogeographical, bioecological and other methods were applied in the research.

Provisions submitted to the defense.

- The taxonomic composition of the species of the genus *Gentiana* distributed in the flora of Azerbaijan is characterized by certain changes.

- In order to determine the taxonomic composition of the species belonging to the genus, it is necessary to use molecular methods as well as classical methods.

- Searching for medicinally important species is an important part of biodiversity conservation.

Scientific innovations of research. As a result of our research, the following scientific innovations have been identified:

A critical review of the gentian species common in the flora of

Azerbaijan was carried out, and the taxonomic composition was determined. The taxonomy and nomenclature of *Gentiana* L. species were studied, 1 of the 14 species shown in the flora of Azerbaijan was reduced to the level of subspecies and 3 were synonymized, a new taxonomic system consisting of 9 species and one subspecies was drawn up. A new determinant key of genus species distributed in the flora of Azerbaijan has been compiled. For the first time, new distribution areas of *G.septemfida* (Absheron), *G. asclepiadea* (Ganja and Gadabay districts of the LC north) were shown in the flora of Azerbaijan. The patterns of distribution of species of the genus depending on the altitude were determined and a map scheme was drawn up based on GPS coordinates. A chorological analysis of gentians with different geographical areas was carried out, and five geographical elements were determined.

Practical importance of the work. A critical review of the species included in the genus *Gentiana* distributed in Azerbaijan was carried out, and the phylogenetic relationships of the species were investigated. Decorative (*G.lagodechiana*, *G.septemfida*, *G.crusiata*), medicinal (*G.septemfida*, *G.crusiata*, *G.asclepeidae*, *G.gelida*, *G.verna*, *G.lagodechiana*) and nutritionally important species were also identified. The materials on systematics, bioecology, geography and etc. regarding the genus reflected in the dissertation work can be used in the compilation of “Flora of Azerbaijan” and “Key of Azerbaijan Plants”.

Approbation and application. The main results of the dissertation work were discussed at the III international scientific conference on “Ecology: Nature and Society Problems” dedicated to the 110th anniversary of Academician Hasan Aliyev (Baku, 2017); international scientific conference on the topic “Actual Problems of Modern Natural and Economic Sciences” (Ganja, 2018); Conference of Young Scientists and Students: Innovations in Biology and Agriculture to Solve Global Challenges (Baku, 2018); scientific conference on “Innovation and Traditions in Modern Botany” dedicated to Academician A.A.Grossheim's 130th anniversary (Baku, 2019); AGBI-OL Proceedings of III International Agricultural, Biological & Life science conference (Edirne, Turkey: 15-17 december 2021); scientific seminar of the Institute of Botany, MSE RA (2023)

5 articles, 5 theses related to the topic and content of the dissertation (3 articles and 4 theses in Azerbaijan, 2 articles and 1 thesis in international databases (Web of Science)) were published in peer-reviewed and indexed journals.

The name of the institution where the dissertation was carried out. The dissertation work was performed at the Department of Herbarium of the Institute of Botany of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan.

Separate volume of the structural sections of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, 6 chapters, and a result, covering 147 pages. The dissertation consists of two hundred and eight thousand characters in total. The literature list is 212-titled, 41 of them are Azerbaijan, 86 Russian and 85 foreign sources. The dissertation work is enriched with 9 tables, 1 map-scheme and figures.

MAIN CONTENT OF THE WORK

CHAPTER I. LITERATURE REVIEW

The research works conducted towards studying the *Gentiana* genus in the world and within our republic were investigated, compared and analyzed, and the obtained results were broadly interpreted in this section of the dissertation.

CHAPTER II MATERIAL AND METHODOLOGY OF THE RESEARCH

The researches for the purpose of studying the genus *Gentiana* L. were carried out in the Herbarium Department of the Institute of Botany, MSE RA using modern and classical methods during 2016-2021 years. As research material, herbarium specimens (more than 150) collected in different environmental conditions from the territory of Azerbaijan belonging to *Gentiana* genus, numerous herbarium specimens stored in herbarium funds of Institute of Botany of the Ministry of Science and Education of Azerbaijan (BAK), Faculty of Biology of Baku State University, Komarov Botanical Institute of the Russian Academy of Sciences (LE), Institute of Botany named after N.N. Ketskhoveli of Academy of Sciences of Georgia (TBI), also numerous herbarium copies stored in different herbarium funds

of the world [GBIF] and literature materials related to research work were used.

Stationary studies were conducted along different routes in different botanical-geographical regions of Azerbaijan in all areas, from lowland to high mountain belt and alpine. The studies were conducted on the basis of comparative-morphological, geographical, areological, ecological methods, in addition to the review of literature materials covering the history of species belonging to the *Gentiana* genus.

DNA was extracted from dried young leaves of plant samples collected for molecular research using the "Dneasy Plant Mini Kit". ITS1 and ITS4 sequence sites and the American GenBank database were referenced to confirm species identification. The phylogenetic tree of the genus was constructed using the ML method.

Morphological-systematic studies were carried out based on the studies of K.Linney, M.Bieberstein, K.A.Meyer, O.Dekandol, F.Ledebur, E.Boisier, I.F.Schmalhausen, A.A.Grossheim, Y.-Ch Ma, R.M.Sofiyeva, at the same time, the taxonomy and nomenclature of the species were clarified as a result of the critical review of herbarium specimens collected in different years and morphological structure of plants was studied using MBJ-3 binocular magnifier.

Biomorphological studies of species were carried out based on systems by I.G. Serebryakov⁶, classification of life forms based on C. Raunkier's system⁷.

Since the majority of the species belonging to the genus are distributed in the subalpine and alpine zones, the Serensen-Chekonovski similarity coefficient was used to determine the taxonomic composition of the species located in these zones.

$$I_s = 2a / ((a+b)+(a+c))$$

a a- number of total species, b- number of species in the first mountain belt, c- number of species in the other mountain belt.

⁶ Серебряков, И.Г. Жизненные формы высших растений и их изучение / И.Г.Серебряков // Полевая геоботаника, – М.-Л., изд-во "Наука", – Т.1, – 1964,– с. 5-31.

⁷ Ellenberg, H.A key to Raunkiaer plant life forms with revised subdivisions / H.A.Ellenberg. – D.Mueller-Dombois, – 1968, – p. 56-73.

The International Code of Nomenclature for algae, fungi and plants was used to clarify nomenclature issues, and various web databases were used to clarify the scientific names and synonyms of taxa.⁸

Bioecological characteristics of species was studied according to F.Babayev⁹, ecology to M.B. Fardayev¹⁰, geographic analysis of species to N.N.Portenier¹¹ and geographical elements were defined.

CHAPTER III. IMPORTANCE OF DIAGNOSTIC TRAITS IN THE TAXONOMY OF THE GENUS *GENTIANA* L.

3.1. Morphological-diagnostic signs of species. Determining the diagnostic traits of gentian (*Gentiana* L.) species is considered one of the main issues of our research. Morphological diagnostic signs have a great role in the systematics of genera and species. The genus *Gentiana* has visually visible morphological features that are very useful for identifying diagnostic characters. Diagnostic features are of particular importance in revealing the different characteristics of species, and the differentiation of different ranks (genus, subgenus, species, subspecies, etc.) within a family and genus is based on such characteristics. Gentian are decorative plants. One of the main factors is the appearance of morphological features, such as decorative plants, both in live and herbarium.

Vegetative and generative organs are equally important in determining the diagnostic characteristics of the genus. A number of diagnostic signs determined as a result of our research on living plants in nature, as well as herbarium materials prepared from these plants, are considered the basis for determining taxa. Since identification of dried herbarium material is difficult, identification of species in nature is considered more important. The main diagnostic features of the genus *Gentiana* are the structure of the flower and the shape of the leaves.

⁸ [Elektron resurs] URL: <http://www.worldfloraonline.org>

⁹ Babayev, F. Ə. Bitki coğrafiyası / F.Ə.Babayev – Bakı: BDU, – 2004. - 291 s.

¹⁰ Фардеева, М.Б. Экология растений и методы фитоиндикации / М.Б.Фардеева. – Казань, – 2018, –150 с.

¹¹ Портениер, Н.Н. Флора и ботаническая география Северного Кавказа / Н.Н.Портениер. – Москва, – 2012, – 293 с.

The main characters of the genus *Gentiana* were defined as subgenus, section, and interspecies taxonomic characters. These signs are considered the structure of the flower, the structure of the corolla, the shape of the stomata, the folds between the petals, etc.

The main characteristics for the subgenus are the structure of the calyx and petals. These are the traits that are specific to the genus and do not change: Flowers are four, sometimes five-membered, rarely six- or eight-membered; corolla tubular, spicate, bell-shaped, pin-like, glabrous or internally fringed, layered or unlayered between parts. Stamen ends with a corolla tube. Capsule double-layered, one-locular, multi-seeded. Genus-specific traits are specific to individual species¹².

Vegetative organs:

Root – The roots of gentians consist of rhizomes. Rhizomes have different structures in different species:

Rhizomes thickly shortened. – *G.asclepiadea*; the rhizomes thick stringlike rooted - *G.septemfida*, *G.gelida*; rhizome thick, sheath covered with fibers of old leaves - *G.cruciata*; rhizome is thin, creeping, branching - *G.pyrenaica*, *G.verna*, *G.verna* subsp.*pontica*.

Stem - The structure, shape and branching of the stem are important in the systematics of *Gentiana* genus. Some species of the genus are tall, simple, upright - *G.asclepiadea*; some species - multiple, ascending, simple, dense leaved - *G.septemfida*, *G.gelida*; other species - numerous, densely leafy, single-flowered, simple, erect, thickened - *G.cruciata*; other species numerous, loosely branched from the base, single-flowered - *G.aquatica*; also very short, erect, four-edged, large-flowered – *G.verna* subsp.*pontica*; thin, simple, branching – *G.nivalis*; thin, straight or curved, simple, sometimes weakly branched - *G.pyrenaica*; low, four-edged, elongated during fruiting - has a distinct stem, like *G. verna*.

Leaf – Gentians have oppositely arranged leaves, but there are species with alternate and clusterlike arrangement. For the first time N.I. Kuznetsov found out that gentians have clusterlike leaves. Leaves of gentians:

Basal leaves without rosette, large, sessile, ovate, heart-shaped

¹² Zeynalova, A.N. *Gentiana* L. cinsi növlərinin morfoloji əlamətləri / A.N.Zeynalova // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Naxçıvan: - 2020. №8 (109) s. 64-70

or lanceolate, lanceolate, long sharpened, 3-5-veined - *G.asclepiadea*; sessile, contiguous at the base tubular sheath, oblong-ovate or ovate-lanceolate, obtuse, five-veined - *G.septemfida*; firm, leathery, adjacent to the sheath at the base, three-veined, slightly broadly ovate below, middle and upper ones oblong, lanceolate, compressed above, obtuse or pointed - *G.gelida*; stem leaves - large, firm, sometimes leather-like, sessile, one-veined, basal leaves - oval, elliptic-lanceolate, compressed at the base and tip, stem leaves are numerous, ovate or lanceolate - *G.cruciata*; basal leaves inverted ovate oval, inverted ovate spade-shaped, narrow, the lower stem leaves narrow, the middle and upper ones elongated, the edges membranous, sharp or obtuse, with short sheaths - *G.aquatica*; basal leaves sessile, elliptic or ovate-oblong, obtuse, basal and lower stem leaves forming a dense rosette, stem leaves 1-3, narrow, adjacent to the sheath from the base, the upper pairs are close to the calyx - *G.verna* subsp. *pontica*; basal and lower stem leaves collected in a rosette, ovate and almost circular, stem leaves ovate or ovate-lanceolate, obtuse or acute - *G.nivalis*; stem leaves sessile oblong-lanceolate to lanceolate, compressed above, acute, one- or three-veined - *G.pyrenaica*; lower leaves form a robust rosette, elliptic or elliptic-lanceolate, sharp, sometimes obtuse, three-veined, edges smooth, one or two pairs of stem leaves short and narrow, contiguous short sheath, the upper pair is located below the flower - *G.verna*.

Generative organs:

Flower - numerous, located alone in the upper part of the stem, sometimes three in leaf axil - *G.asclepiadea*; A multi-flowered capitulate is collected in inflorescence at the apex, sometimes densely covered by the stem leaves at the apex - *G.septemfida*, *G.gelida*; non-fringed, four, sometimes five-membered, forming a bunch and located in the axil of the leaf or in the apex of the stem - *G.cruciata*; large, purple-blue, without fringes - *G.pyrenaica*; five-membered, single, odorless - *G.aquatica*; located alone in the top part of the stem, large - *G.verna*, *G.verna* subsp *pontica*; bright blue, not large, located on the apex of the stem or on the branches - *G.nivalis*; four-membered, single, located at the apex of the stem or on the branches, leaves behind the flower - *G.lagodechiana*.

Sepals - diversity of the structure of the sepals is of great importance in the diagnosis of gentian species.

Bell-shaped, straight cut, linear-wide, lanceolate, sometimes wide, acute at apex, edges unevenly toothed, equal to or shorter than the tube - *G.septemfida*; elongate, bell-shaped, divided on the sides, sometimes entire, teeth narrow linear, unequal, three times smaller than the tube, with a hollow between - membranous - *G.gelida*; bell-shaped with four toothed, thin membranous, shiny, teeth sharp, triangular, lanceolate - *G.cruciata*; with a tubular end, not divided from the sides, with a sharp hollow between the teeth - *G.pyrenaica*; tubular, compressed at the base, oblong, lanceolate, acute, edges membranous toothed form - *G.aquatica*; tubular, five-edged, slightly swollen, wingless or narrowly winged, twice smaller than corolla, teeth equal, narrowly lanceolate, three times smaller than tube - *G.verna*; inseparable five-toothed, sometimes four-toothed, tubular, half the size of the corolla, wingless, with black stripes at the corners, teeth narrow, lanceolate linear, smaller than a capsule, stretched pointed, several times smaller than a tube- *G.nivalis*; bell-shaped, twice shorter than the corolla, teeth equal to the tube, triangular lanceolate, slightly unequal, the hollow between the teeth is blunt, sometimes the sepals one-sided not attached to the corolla - *G.lagodechiana*; oblong bell-shaped, deeply divided on the sides, sometimes entire, teeth narrow linear, unequal, twice shorter than the tube - *G.asclepiadea*.

Corolla - The corolla of gentians is unique blue, white, whitish yellowish, and in some species spotted. This sign varies in different species:

Twice longer than calyx, tubular pinlike, blue some cases with white spots, parts short triangular, markedly asymmetrical layer without fringe - *G.asclepiadea*; blue, 6-7 times shorter than the tube, parts sharp, long fringed layer between parts - *G.septemfida*; large tubular pin-like, yellow, 5-6 parted ovoid-triangular, pointed or somewhat pointed, 5-6 times shorter than the tube, layers between the parts shorter than the parts, asymmetrical, bipartite or toothed, sometimes entire - *G.gelida*; 3-4 times longer than calyx, blue-tubular-pin-like, 4 short, ovoid-triangular, pointed or somewhat pointed, flat-toothed or triangular-lanceolate, bipartite interlayers 2-3 times shorter

than the tooth – *G. cruciata*; tubular-pin-like, oblong-ovate, obtuse-parted, interlayers toothed, equal to parts or slightly shorter – *G. pyrenaica*; twice longer than the calyx, tubular-pinlike, bluish blue, triangular-lanceolate, acute, layers once shorter than the parts of the corolla, ovoid-oval, membranous, very unequally toothed or entire at the apex – *G. aquatica*; bright blue, tubular, oblong-ovate obtuse parted, twice shorter than the tube, layers between the parts triangular lanceolate, two-parted, numerous, shorter than parts bent to the side – *G. verna subsp. pontica*; funnelled tubular, blue, extending to the middle of the parts, parts oblong or oblong inverted ovate, edges of lower parts unequal more or less fringed, obtuse or acute at apex, entire or divided – *G. lagodechiana*; tubular, short-ovoid triangular, acute-parted, the layers between the parts shiny, triangular, bipartite – *G. nivalis*.

Fruit - Fruit of the gentians is a multi-seeded, one-celled, pedunculated or sessile, capsule opening with two wings.

3.2. Controversial issues in the taxonomy of the genus. For the first time, the name of the genus was given by the French botanist and systematist J.P. Tournefort. In 1718, Kh. Ruppilus divides the genus into two groups. *Gentiana* and *Gentianella*. After some time, the description of the genus was given by K. Linney in 1753. *Gentiana* L. is one of the most complex genera of the *Gentianaceae* family. *Gentianella* genus was described a little later. In 1737, C. Linnaeus in his “Genera Plantarum” united the genera *Gentiana* Tournef. and *Centaureum* minus Tournef. In 1753, he combined *Gentiana* and *Swertia* and *Halenia* Bork. Scientists after Linnaeus accepted his opinion and considered *Gentiana* genus to be a large genus. In the early 1950, interest in the study of the systematics, anatomy, and karyology of gentian increased, and many factual materials were collected. This also led to the creation of new phylogenetic systems, and the fundamental development of the taxonomic composition. At this time, the Chinese systematist Y.-Ch. Ma separated the genus *Gentionopsis* Ma from the genus *Gentiana* and took evolution as a basis in taxonomy. After that, there were many disagreements in Europe. The main principle of the systematization of gentiana should be the division of all signs into signs of level and origin.

When investigating the systematics of gentiana, we consider the above division accepted by A.A. Grossheim to be reasonable. So, we accept this reality as we identify species. As we know, in the taxonomic composition of the genus *Gentiana* given in the flora of Azerbaijan, we determined that *Gentonopsis blepharophora* and *Gentianella caucasica*, *G.lingulata* and *G. umbellata* species, which have the characteristics of the genera *Gentianella* and *Gentionopsis*, have different characteristics.

The genus *Gentianella* does not have a membrane inside the calyx. The parts of the calyx join and twist each other. There are no folds between the parts of the corolla. It is annual and perennial.

Genianopsis is not segmented. Corolla funnellform, without a fringe, calyx ring-shaped from the bottom. Corolla edge often fringed or ciliated. Stomata is ovoid or tubular. Capsule sessile or pedunculated. Seed scaly, sometimes winged from the apex. Annual or biennial.

Although both genera are broadly morphologically similar to the genus *Gentiana*, they differ greatly from it in terms of classical features of the species, and we consider species of all three genera to have a separate status.

In the flora of Azerbaijan, the genus was developed by R.M.Sofiyeva, and in the flora of the Caucasus by A.A.Grossheim. R.Sofiyeva showed that there are 14 species of the genus in the flora of Azerbaijan, and A.A.Grossheim showed 10 species. For the first time, the species *G.septemfida* Pall. caused controversy. K.Koch (Koch, 1850) initially considered this species as a subspecies. Somewhat later, A.A.Grossheim (1932) confirmed *Gentiana septemfida* var. *lagodechiana* Kusn. and independent species *G.lagodechianan* in the genus composition. Grossheim noted that *G.lagodechiana* species is not distributed in the flora of Azerbaijan, but Sofiyeva showed that this species is distributed in the territory of Guba and Zagatala. *G.lagodechiana* was accepted as an independent species. Currently, the controversial species included in the genus remains a debate. In 1808, the species *G.asclepiadea* was described by M.Biberstein. Later, in 1843, Koch described species diversity of *G.schistocalyx* *G.asclepiadea* from Ossetia. In 1850, *G.schistocalyx* (K.Koch) K.Khoch species was determined as an independent species. Later, Kuznetsov transferred this species to the synonym of *G. asclepia-*

dea due to the fact that its characteristics (the structure of the calyx, the arrangement of the leaves, etc.) are very similar. The results of molecular analyzes conducted in recent years confirm the correctness of this idea, and many world scientists also support this idea and currently *G.asclepiadea* is considered an independent species.

G.angulosa was considered an endemic species of the Caucasus. It was first given as an independent species by Biberstein in 1808. In 1819, first Biberstein and then other Caucasian scientists consider it as a subspecies of *G. verna* species. For about 60 years, this species has been known as *G.angulosa*. Based on recent molecular results, *G.angulosa* and *G.pontica* species are combined and transferred to the synonymy of *G.verna* subsp.*pontica* species. The species *G. pontica* was described by Soltok in 1901 from Pont. However, scientists studying the Caucasus, like Ledebur, Boissier, Lipsky, do not consider it an independent species in their works. Grossheim in 1932 accepts this species as it is. In 1904, Kusn considered the species *G. pontica* to be a subspecies of the species *G. verna* in his research. For more than a century, the signs seen by Kusn with the naked eye have been confirmed by numerous analyzes carried out in the new century of scientific development, and confirmed as *G.verna* subsp.*pontica*. Thus, there is a lot of similarity between these species in terms of their morphological features and mostly repeats the morphological features of *G. verna*. Therefore, Caucasian researchers consider subsp. *pontica* to be subspecies of *G.verna* species The species *G.djilmilensis* was described by Koch in 1850. However, Grossheim in 1952 claims that this species is a synonym of *G.pyrenaicum* species based on morphological characteristics. A little later, European species *G.pyrenaicum* is proved to be a synonym of Caucasian species *G.djilmilensis*.

The species *G. blepharophora* was described by Bordzilovsky from Akhalkhalaki in 1912. In 1952, Grossheim indicated that this species is a synonym of *G.sililata*. Even before Grossheim, in 1951, Ma gave a description of the genus *Gentionella*. Corolla funnel-shaped, tubular, without fringe, stomata fringed, calyx leaves not fully opened, capsule sessile or pedunculated. According to such features,

G.blepharohora was removed from the genus *Gentiana* and transferred to the composition of the genus *Gentionopsis*, which bears its characteristics.

CHAPTER IV. SYSTEMATIC STATUS OF THE GENUS *GENTIANA* L.

4.1. General characteristics of the genus. General characteristics and systematic analysis of the genus *Gentiana* in the flora of Azerbaijan have not been given for more than 60 years. As a result of our research, species belonging to the genus were investigated (map-scheme 1).

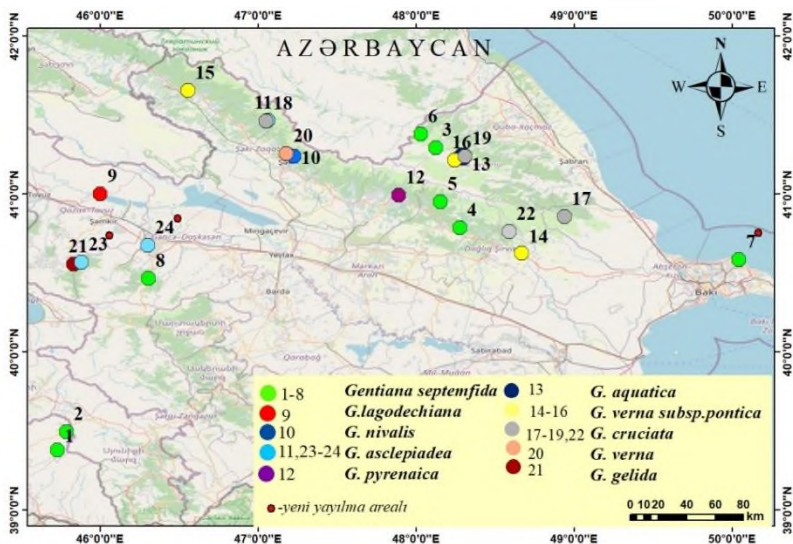
4.2. Determinant key of the genus. A new determinant key of the sections and species included in the genus has been compiled¹³.

4.3. Classification of the taxonomic composition of the genus. As a result of the changes in the taxonomic composition of the *Gentiana* genus, it was confirmed that the genus consists of 9 species and one subspecies, and a brief description and synonym of the species was given (table 1).

Table 1
Grouping of the species of *Gentiana* genus by sections

№	Seksiyalar	Növlər	Yarımnövlər
1.	<i>Pneumonanthe</i>	1. <i>G.asclepeidae</i> L. 2. <i>G.gelida</i> M.B. 3. <i>G.septemfida</i> Pall. 4. <i>G.lagodechiana</i> Kusn.	
2.	<i>Chondrophylla</i>	5. <i>G.pyrenaica</i> L. 6. <i>G.aquatica</i> L.	
3.	<i>Cyclostigma</i>	7. <i>G.nivalis</i> L. 8. <i>G.verna</i> L.	<i>G.verna</i> subsp. <i>pontica</i> (Soltok.) Litard. et Maire
4.	<i>Aptera</i>	9. <i>G.cruciata</i> L.	

¹³ Zeynalova, A.N. Azərbaycan florasının *Gentiana* L. cinsi növlərinin təyinedici cədvəli / A.N.Zeynalova, P.X.Qaraxani, T.A.Qasımova // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası, - Bakı: - 2019. C.67, №1, səh. 236-240

Map-scheme 1. Distribution of *Gentiana* L. genus species in Azerbaijan

4.4. Molecular-phylogenetic study of the genus

Sample preparation for DNA extraction

Some of the collected plant samples were used for molecular-phylogenetic studies. 100-200 mg of young leaves from each sample is placed in a 2 ml tubes. After the closed tubes were kept in liquid nitrogen for several minutes, plant material is crushed well. From dried and crushed plant samples DNA is extracted by means of “Dneasy Plant Mini Kit”. 0.1 TE buffer is added to the dried DNA and stored one night in a 20⁰C refrigerator. The amount of extracted DNA was determined in a spectrophotometer (at 260 and 280 nm wavelengths) (Nano Drop 2000 c UV-Vis Spectrophotometer – Thermo Scientific). After determining the amount of DNA, working solutions with a concentration of 50 ng/μl from each sample DNA are prepared for PCR reaction. After collecting the reaction, the tubes are placed in the PCR machine (Gene Amp PCR System 2720, Applied Biosystems Foster City, CA) and the program is compiled in the following sequence. For the amplification of the DNA region ITS 1 (TCC GTA GGT GAA CCT GCG G) and ITS 4 (TCC TCC GCT TAT TGA TAT GC) primers were used. After that, the primers were added to

PCR products, placed on an ABI 3730XL automated sequencer, the nucleotide sequences of the trnL intron primers were read as follows¹⁴. After the reaction is collected, the tubes are placed in the PCR machine (Gene Amp PCR System 2720, Applied Biosystems Foster City, CA) and the program is compiled in the following sequence. For the amplification of the DNA region ITS 1 (TCC GTA GGT GAA CCT GCG G) and ITS 4 (TCC TCC GCT TAT TGA TAT GC) primers were used (table 2).

Table 2
Nucleotide sequence of ITS primers (5-3).

DNA region	Primer	Nucleotide sequence 5-3	Reference
ITS	ITS 1	TCC GTA GGT GAA CCT GCG G	White et al, 1990
	ITS 4	TCC TCC GCT TAT TGA TAT GC	White et al, 1990

Nucleotide sequence reading (Sequencing): The obtained PCR products were purified using the QIAquick Gel Extraction Kit (Qiagen, Germany) before sequencing. Then primers were added to the PCR products, placed on an ABI 3730XL automated sequencer, and nucleotide sequences were read (table 3).

Table 3
Nucleotide sequence of trnL intron primers (5-3).

DNA region	Primer	Primer sequence 5-3	Reference
<i>trnL</i> intron	trnL c	CGA AAT CGG TAG ACG CTA CG	Taberlet et al., 1991
	trnL d	GGG GAT AGA GGG ACT TGA AC	Taberlet et al., 1991

Results of molecular- phylogenetic analysis.

The obtained nucleotide sequences were compared with those in the US GenBank data center and the following results were obtained:

¹⁴ Zeynalova, A.N. Molecular analysis of the genus *Gentiana* growing in Azerbaijan / A.N.Zeynalova // International Journal of Botany Studies, India: - 2021. Volume 6 Issue 3, p.751-752

S1 sample matches the *Gentiana septemfida* species with GenBank data.

S2 sample matches the *Gentiana pyrenaica* species with GenBank data.

S3 sample matches the *Gentiana gelida* species with GenBank data.

S4 sample matches the *Gentiana nivalis* species with GenBank data.

S5 sample matches the *Gentiana blepharophora* species with GenBank data.

S6 sample matches the *Gentiana cruciata* species with GenBank data (figure 1).

Cirsium arvense is taken for comparison.

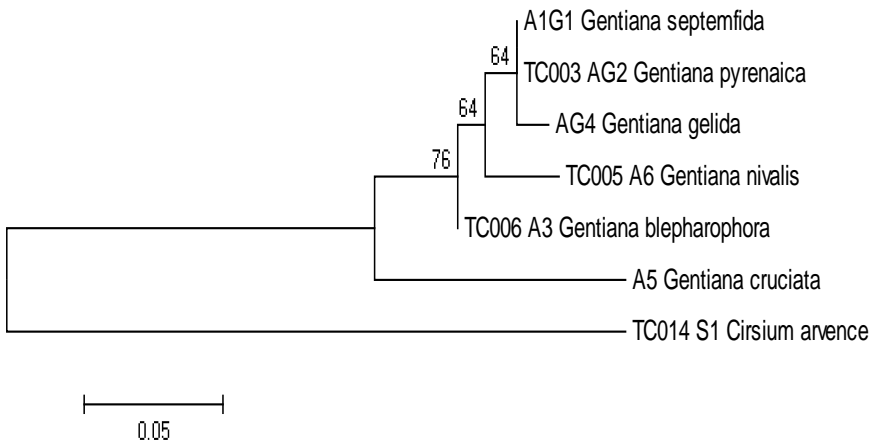

Figure 1. Phylogenetic tree of the ITS gene region in the nuclear genome of some *Gentiana* genus species distributed in Azerbaijan according to the Maximum Likelihood (ML) method

V CHAPTER. BIOECOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SPECIES OF THE GENUS *GENTIANA* L.

Bioecological research is of great importance in species formation and solving a number of controversial issues in plant systematics. In this regard, although the bioecological characteristics of the genera belonging to the *Gentianaceae* family have been studied in detail by many world scientists, the bioecology of the Azerbaijani species of the *Gentiana* genus has not been adequately studied.

5.1. Phenology of the species. Many seasonal changes in nature, the ecological situation provide a basis for monitoring the bioecological characteristics of species, and their phenology in general. Repeating the development phases of flowering plants is called a phenological event. Different researchers perceive the phenological phase in different ways. For example, it varies between 5-7. In herbaceous plants, the phenological phase begins with germination from seed, followed by initiation of vegetative organs, followed by budding, flowering, fruiting, and seeding. The fulfillment of phenological phases in nature depends on temperature and other environmental factors.

Gentiana species are divided into two groups according to their flowering dates:

a) those flowering in summer (*Gentiana aquatica*, *G.verna subsp. pontica*, *G. nivalis*, *G. pyrenaica*, *G.verna* etc.)

b) those flowering in autumn (*G.gelida*, *G.septemflida*, *G. asclepiadea*, *G.lagodechiana*, *G.pyrenaica* etc.).

Generally, budding occurs in gentians in June-July. The full flowering period is from August to September. The fruiting period lasts from the second ten days of August to the end of October in different species (table 4).

Table 4
Seasonal development of gentiana species in Azerbaijan

№	Name of the species	Phenological phase			
		Budding	Flowering	Fruiting	Dissemination
1.	<i>G.asclepeidae</i>	VI-VII	VIII-IX	VIII-X	IX-XI
2.	<i>G.gelida</i>	VI-VII	VII-VIII	IX-X	XI
3.	<i>G.septemflida</i>	VII-VIII	VIII-IX	IX-X	IX-X
4.	<i>G.lagodechiana</i>	VII-VIII	VIII-IX	IX-X	IX-X
5.	<i>G.pyrenaica</i>	VI-X	VI-VIII	VII-IX	VIII-X
6.	<i>G.aquatica</i>	III-IV	IV-V	VII-VIII	VIII-IX
7.	<i>G.nivalis</i>	V-VII	VI-VIII	VII-IX	VIII-X
8.	<i>G.verna</i>	V-VI	VI-VII	VII-VIII	IX
9.	<i>G.cruciata</i>	VI-VII	VII-VIII	VIII-IX	X
10	<i>G.verna subsp. pontica</i>	V-VI	VI-VIII	IX	X

5.2. Species ecology and participation in plant groups. Raunkier's system of life forms is based on traits that characterize the adaptation of plants to unfavorable conditions, that is, adaptation is based on it. Raunkier identified five life forms, based on the location of regenerative shoots on the surface of the earth. As we know, most species of *Gentiana* are herbs distributed in high mountains. Gentians are hemicryptophyte, they have shoots on the surface of the earth even in unfavorable times. When the weather gets cold, the above-ground parts are destroyed, and the underground organs go to the deeper layers of the soil, are protected in the remains in earth, and next year, according to favorable conditions, the above-ground stems begin to develop, and this process continues every year. Gentians are also therophytes. Thus, after the destruction of the above-ground organs in the summer, they end their unfavorable period with seeds¹⁵.

Gentians distributed in Azerbaijan are divided into three groups in relation to sunlight¹⁶:

1. Sun loving plants (*Heliophytes*) – The species *G.lagodechiana*, *G.pyrenaica*, *G.aquatica*, *G.septemfida* included here are sun-loving, growing mainly in places with more sunlight

2. Shade tolerant plants (*Heliosciophyte*) Shade tolerant plants *G.nivalis*, *G.verna*, *G.verna subsp. pontica* etc., grow in full light, they develop better in the shade.

3. Shade-loving plant (*Sciophytes*) – The species *G.cruciata*, *G.asclepiadea*, *G.gelida* thrive only in the shade.

The attitude of gentians to humidity is also different. They are divided into 2 groups according to the environment they live in:

Mesophytes - these species occupy an intermediate position between xerophytes and hygrophytes. They are plants adapted to medium humidity conditions which include: *G.asclepiadia*, *G.lagodechiana*,

¹⁵ Zeynalova, A.N. Bioecological features of *Gentiana* species / A.N.Zeynalova // International Journal of Botany Studies, India: - 2022. Volume 7 Issue 1, p.369-371

¹⁶ Zeynalova, A.N. Azərbaycanca yayılan Acıçiçək (*Gentiana* L.) növlərinin ekologiyası // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Botanika İnstitutu Azərbaycan Botanika Cəmiyyəti Akademik Aleksandr Alfonsoviç Qrossheymin 130-cu ildönümünə həsr olunmuş Gənc Alim və Tədqiqatçıların “Müasir Botanikada innovasiya və ənənələr” mövzusunda konfrans, Bakı: 20 dekabr, 2019, - səh. 42

G. cruciata, *G. pyrenaica*, *G. nivalis*. Most species are mesophytic.

Xeromesophytes - Species included in this intermediate group combine the characteristics of both mesophytes and xerophytes:

G. septemfida, *G. aquatica*, *G. verna*, *G. gelida*, *G. cruciata*.

According to the physical properties of the soil, gentiana species are divided into 4 groups:

1. Gentians growing in acidic soils – *G. verna*, *G. pyrenaica*, *G. nivalis*

2. *Petrophytes* – (Greek “*petros*” – stone, “*phyton*” – plant) species distributed on stony substrates and rock crevices – *G. asclepiadea*, *G. la-godechiana*, *G. gelida*, *G. verna* subsp. *pontica*

3. *Argillophytes* – Tubular and their hybrids spread on clay soils, clay soils that hardly conduct moisture – *Gentiana cruciata*, *G. septemfida*, *G. asclepiadea*, *G. aquatica*

4. *Psammophytes* – those that spread on sandy substrates: *G. septemfida*

Gentians are mainly high-mountainous and alpine plants. The role of climate, soil, water and other factors in the development of these species is fundamental. Depending on the height gradient, we have used the scheme developed and adopted by L.I. Prilipko in 1954 to clarify distribution patterns of *Gentiana* species.

During our research, it became clear that 2 species distributed in the lower and middle belt, 4 in the upper mountain belt, 4 species and one subspecies in the alpine, 6 species and one subspecies in the subalpine. The subspecies (*G. verna* subsp. *pontica*) is found both in the subalpine and in the alpine.

The similarity coefficient of the low, middle and high mountain belt was determined to be $I_s = 0,75\%$, between the upper and the high belt - $I_s = 0,53\%$, in the subalpine and alpine zone - $I_s = 0,60\%$.

5.2. Phytocenological characteristics of plants of the genus *Gentiana* (*Gentiana* L.), common in Azerbaijan. Anthropological factors together with ecological and biotic factors contribute to the formation of vegetation on Earth. The relief of the area where we live, climate change, sudden rises and falls in temperature, heavy rainfall and other similar influences affect the structure of the soil, change it, and these changes lead to the formation of vegetation. Changes

in natural phenomena also affect the dynamics of vegetation. If we look at the vegetation of the area under study, we will see the following pattern. So, gentiana can be found both in the meadow, steppe, and in the forest type of vegetation.

Meadow type of vegetation - This type of vegetation is divided into subalpine and alpine. Subalpine meadows originate from the upper border of the forests in the subalpine belt. Gentiana species are found in subalpine and alpine meadows and in forest vegetation: *G.asclepiadea*, *G.gelida* *G.verna* subsp. *pontica*, *G.aquatica*, *G.verna*, *G.pyrenaicum* etc.

Forest vegetation type - there are many trees and shrubs. There are more than 72 species of trees and 266 species of shrubs in the forests of Azerbaijan. Among the types of vegetation, the most important is the forest. Thus, 27% of the world and 10% of Azerbaijan are surrounded by forest vegetation. Deforestation for centuries has caused their number to decrease. Subalpine forests occupy the main place in forest vegetation. The researchers studying Azerbaijan named the area between the subalpine belt and the forest as subalpine forests¹⁷. Subalpine forests are divided into two parts: transferred from the forest or mountain slopes or forests where a certain part is rich in vegetation. The species such as *G.cruciata*, *G.gelida*, *G.septemfida*, *G.asclepiadea* widespread in forest vegetation.

Rock vegetation - the primary vegetation of the rocks on the high peaks of the mountains attracts attention. In many of the rocks, rock vegetation has formed on stony steeps, as well as in parts with scree and debris. Rock vegetation has a very rich floristic composition. At first glance, blue-green algae as if covering the rocks, lichens in limestone or carbonate rocks are visible. Gradually mosses take their place. Thus, mosses cause the creation of organic compounds that have a special role in moisture protection and soil formation. Rock vegetation is classified as follows: Rock, scree, rocky debris, glacial moraines, area with cobbles. Geographical latitude, height, composition of mountain rocks play a key role in the formation of

¹⁷ Hacıyev, V.C. Azərbaycanın yüksək dağlıq bitkililiyinin ekosistemi/ Bakı: Təhsil – Elm, 2004, 130 s.

rock vegetation given in the classification. Many of the belts (forest, subalpine, alpine, sibirial) have rocks, and regardless of where they are, their vegetation consists of primitive and higher plants. A large number of higher plant species grow on the rocks and form a vegetation type. Along with *Dryopteris*, *Astragalus*, *Potentilla G.lagodesc-hiana*, *G.aquatica* are also found here.

CHAPTER VI. PHYLOGENY AND GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF SPECIES OF GENUS *GENTIANA*

6.1. Phylogenetic relationships of *Gentiana* L. genus species distributed in Azerbaijan. The literary materials show conflicting opinions about the Caucasian origin of gentians. However, the outstanding researcher N. Kuznetsov, who studied gentians, suggested that they belong to the Boreal origin and that Caucasian species of gentians in general migrated from the Glacial Period. In fact, confirming Kuznetsov's opinion, we accept that the Caucasus cannot be compared with large species formation centers such as the Alps and the Himalayas. It was found that some species of the genus *Gentiana* (for example *G.asclepiadea*) remained in the forest and subalpine areas from the glacial period. The species *G.septemfida* included in subsection *Septemfida*, and distributed in high mountain belt and forest was developed in the Eastern Caucasus, *G. gelida* in the Lesser Caucasus. During the glacial period *G. verna*, *G. nivalis* migrated from Europe to the Caucasus, *G. pyrenaica*, *G. aquatica* from Asia. A. Grossheim's research shows that Caucasian species of gentians takes its origin from the young Boreal root. For example, *G.pyrenaica* (*G.dshimlensis*) was formed at the end of the Tertiary or glacial period. Later, An.A.Feodrov, contrary to these ideas, showed that *G.pyrenaica* (*G.dshimlensis*), which is Caucasian-Asia Minor species was a mountainous Asian origin and migrated to the Arctic. A.A.Grossheim showed that the initial species formation center of perennial gentians was Central Asia. He believed that many species of the genus *Gentiana* migrated from Central Asia to the Caucasus and Europe during the glacial period. Modern sources consider the development of species diversity of the genus (in Central Asia, Alps) as secondary and attributed this increase to the better development of the species at

high altitudes. G. Muller puts forward the idea that the *Cyclostigma* section originated in the Aral and Caspian Seas in the Tertiary period. Comparing the species of the genus with their modern ranges, it was determined that they live in the Western Caucasus.

6.2. Botanical-geographical analysis of species of *Gentiana* L. genus distributed in Azerbaijan. The study of *Gentiana* L. species is of great importance in investigating many unsolved issues related to the florogenetics of the genus. As a result of the analysis of the literature by many researchers, an analysis of the geography of the species was carried out.

During the chorological analysis of *Gentiana* species with different geographical ranges distributed in the territory of Azerbaijan, five geographical elements were determined based on the system of N.N. Portenier (table 5)¹⁸.

Table 5
System of geographical elements of *Gentiana* L. species distributed in Azerbaijan

№	Geographical elements	Number of species	Quantity in %	Species
WIDESPREAD SPECIES = 2 species				
1.	Holarctic	2	22,22%	<i>G.aguatica</i> , <i>G.asclepiadea</i>
BOREAL ELEMENT= 6 species				
2.	Circumboreal	1	11,11%	<i>G.nivalis</i>
3.	Caucasus	2	22,22 %	<i>G.septemfida</i> , <i>G.lagodechiana</i>
4.	Caucasus-Europe	3	33,34 %	<i>G.cruciata</i> , <i>G.pyrenaica</i> , <i>G.verna</i> ,
ANCIENT MEDITERRANEAN ELEMENT = 1 species				
5.	Iran-Turan	1	11,11 %	<i>G.gelida</i>
TOTAL		9	100 %	

¹⁸ Zeynalova, A.N. Chorological analysis of *Gentiana* L. Species distributed in Azerbaijan // AGBIOL Proceedings of III International Agricultural, Biological & Life science conference, Edirne, Turkey: 15-17 december 2021, - p. 300

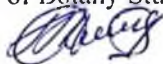
RESULTS

1. The taxonomy and nomenclature of *Gentiana* L. species were studied and a new taxonomic composition of *Gentiana* L., consisting of 9 species, one subspecies belonging to 4 sections was compiled in Azerbaijan.
2. For the sections and species of the genus *Gentiana*, a determinant table, not shown in the regional floras, was drawn up based on new diagnostic characters.
3. For the first time, new distribution ranges of *G.septemfida* (Absheron), *G.asclepiadea* (Ganja and Gadabey districts, north LC) were shown in the flora of Azerbaijan, the role of the studied species in the vegetation of Azerbaijan, the distribution patterns of the species depending on the altitude were studied.
4. For the first time, molecular-phylogenetic analysis of plant samples collected from different botanical-geographical regions of the republic was carried out and ITS1 and ITS4 (internal transcribed spacer) sequence areas were examined for species identification. A comparative analysis of the obtained nucleotide sequences with the American Gene Bank data was carried out and the status of disputed species was clarified.
5. During the chorological analysis of *Gentiana* species with different geographical ranges, 5 geographical elements were identified, among which the Caucasian and Caucasian-European geographical element predominates. On the basis of field studies and analysis of herbarium materials, electronic maps-schemes of the ranges of the species were drawn up.
6. As a result of research, it was determined that the genus contains one Caucasian endemics (*G.lagodechiana*).

Published scientific works related to the dissertation work

1. Zeynalova, A.N. *Gentiana* L. genus in the flora of Azerbaijan / A.N.Zeynalova, P.Kh.Garakhani // Azerbaijan National Academy of Sciences Proceedings of the Institute of Botany, - Baki: - 2017, vol. 37, p.81-83
2. Zeynalova, A.N. Azərbaycan florasında yayılan *Gentiana* L. cinsinin taksonomiyası // Akademik Həsən Əliyevin 110 illik yubileyinə

- həsr olunmuş “Ekologiya: Təbiət və cəmiyyət problemləri” mövzusunda III Beynəlxalq elmi konfrans, - Bakı: - 26-27 dekabr 2017, - səh. 297-298
3. Zeynalova, A.N. The Species of Genus *Gentiana* L. in flora of Azerbaijan // Conference of Young Scientists and Students Innovations in Biology and Agriculture to Solve Global Challenges, Dedicated to the 90 th Anniversary of Academician Jalal A.Aliyev, 31 october, 2018, - p. 127
 4. Zeynalova, A.N. P.X.Qaraxani, Safquliyeva, T.C. Azərbaycan florasında Acıçiçək (*Gentiana* L.) cinsinin bioekoloji xüsusiyyətləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universiteti Beynəlxalq Elmi Konfrans Müasir Təbiət və İqtisadi Elmlərin aktual problemləri Actual Problems of Modern Nature and Economic Sciences, - Gəncə: 04-05 may 2018, - səh.78-80
 5. Zeynalova, A.N. Azərbaycan florasının *Gentiana* L.cinsi növlərinin təyinedici cədvəli / A.N.Zeynalova, P.X.Qaraxani, T.A.Qasımov // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası, - Bakı: - 2019. C.67,№1, səh. 236-240
 6. Zeynalova, A.N. Azərbaycanda yayılan Acıçiçək (*Gentiana* L.) növlərinin ekologiyası // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Botanika İnstitutu Azərbaycan Botanika Cəmiyyəti Akademik Aleksandr Alfonsoviç Qrossheymin 130-cu ildönümünə həsr olunmuş Gənc Alim və Tədqiqatçıların “Müasir Botanikada innovasiya və ənənələr” mövzusunda konfrans, Bakı: 20 dekabr, 2019, - səh. 42
 7. Zeynalova, A.N. *Gentiana* L. cinsi növlərinin morfoloji əlamətləri / A.N.Zeynalova // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Naxçıvan: - 2020. №8 (109) səh. 64-70
 8. Zeynalova, A.N. Molecular analysis of the genus *Gentiana* growing in Azerbaijan / A.N.Zeynalova // International Journal of Botany Studies, India: - 2021. Volume 6 Issue 3, p.751-752
 9. Zeynalova, A.N. Chorological analysis of *Gentiana* L. Species distributed in Azerbaijan // AGBIOL Proceedings of III International Agricultural, Biological & Life science conference, Edirne, Turkey: 15-17 december 2021, - p. 300
 10. Zeynalova, A.N. Biocological features of *Gentiana* species / A.N.Zeynalova // International Journal of Botany Studies, India: - 2022. Volume 7 Issue 1, p.369-371

The defense of dissertation will be held at 11⁰⁰ on October 27, 2023 at the meeting of the ED1.26 Dissertation Council operating at the Institute of Botany of Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan.

Address: Badamdar highway 40, AZ1004, Baku, Azerbaijan

Dissertation is accessible at the Library of the Institute of Botany of Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan.

Electronic versions of dissertation and its abstract are available on the official website of the Institute of Botany of Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan.

Abstract was sent to the required addresses on September 27, 2023.

Signed for print: 22.09.2023

Paper format: 60x84^{1/16}

Volume: 40000

Number of hard copies: 20